

М Забаревський

ВЯЧЕСЛАВ
ТИШИНСЬКИЙ

і його думки

про українську націю
і державу

Наказом Укр. Літопису

Лугсьбург

1946

AM

тиметься далі, аж доки не переможе й не вибере собі свого права. Так бувало не раз на світі, і за прикладами — не далеко ходити.

А як же у нас? Чи навчило нас лихо розуму? Чи знайшли ми в собі стільки духа і снаги, щоб зробити переоцінку всієї нашої дотеперішньої тактики, всіх досі уживаних способів організації й боротьби, щоб в самих собі пошукати причини лиха і мавши мужність в своїх гріхах та хибах признатися, на далі тих хиб стереттись і по новому, до нової боротьби в ряди шикуватись? На жаль, признатись треба, що такої переоцінки у нас не робилося. У нас звичайно, як то буває по нещастю, кожен звалював причину лиха на другого, обвинувачував усіх, окрім себе самого, і через те всі взаємно пересварились, нерегризлись, розбилися на різні «орієнтації» і замість того, щоб тісніше зійтись до гурту, — розійшлися ворогами. І тепер бродять мов сліпі в пітьмі, не бачучи перед собою шляху.

В одній людині стало, одначе, снаги і сміливости глибоко зазирнути в самий корінь нашого лиха, зробити сувору переоцінку — не якихсь там паперових партійних програм — але самих засад, самих основ нашої дотеперішньої національної політики й на живих прикладах нашого минулого й сучасного показати, що лихо наше не так в зовнішніх умовах, не так в силі наших ворогів, як в наших внутрішніх хибах, в хибах тих методів і способів, яких ми досі уживали. Ся людина — Вячеслав Липинський, відомий український учений і політичний діяч. Починаючи від 1920 року друкує він у збірнику «Хліборобська Україна» свої «Листи до братів-хліборобів» і в сих «Листах» з нечуваною у нас по Драгоманову сміливістю й широтою думки, глибиною критичного аналізу, а при тім кровю серця та соком нервів напоєною любовю до рідного народу — розкриває причини нашого теперішнього лихоліття й вказує нові шляхи до визволення з нашої неволі.

Думки, що їх виловив у своїх «Листах» Липинський, багато в чому йдуть в розріз із загально прийнятими досі у нас і вживаними поглядами. Особливо у великій суперечности стали вони з найбільш поширеним серед нашої інтелігенції соціалістичним і взагалі соціально-революційним світоглядом, який вона старалася прищепити й народнім масам. Богато в чому думки Липинського престо з корінем вивертають утерті, шаблонні погляди української інтелігенції в питаннях державного будівництва й справляють українську національну думку на зовсім новий шлях.

Здавалося, «Листи» Липинського повинні були викликати дуже живий відгук, живу виміну думок серед нашого суспільства, викликати палкі суперечки. Особливо, здавалось, повинні були сі «Листи» викликати завзяте змагання з боку ідейних провідників нашої соціалістичної інтелігенції різних партій, які досі мали немов монополію в кермуванні українським рухом. Одначе, ось уже 25-ть років минуло,

як появилися друком перші «Листи», а й досі ніхто з українських письменників не спромігся на якусь оцінку тих «Листів», або на відповідь їм. Так тільки прогомонила в деяких закутних органах порожня лайка на автора їх — на більше ідейні противники Липинського не спромоглись. Правда, щоб відповісти Липинському — не досить уміти кричати, але треба проробити хоч частину тієї великої духової роботи, яку проробив автор «Листів»: багато передумати, багато перечитати, вистудіювати нашу історію — хоч якусь частину того, що вистудіював Липинський, а головню — так глибоко, усім серцем і усією душею відчувати й переболіти нашу сучасну трагедію, — от на се то ніхто з ідейних противників Липинського і не здобувся.

Правду кажучи, сумне се явище і сумне свідоцтво занепаду духової української діяльности, коли взяти на увагу, що на еміграції опинився самий «цвіт» української інтелігенції, яка тепер мала й має досить часу, щоб подумати й поміркувати та як найглибше сягнути думкою в причини свого лиха. Коли б праця такої ідейної глибини й цінности, як «Листи до братів-хліборобів» появилася десь у наших сусід, у Чехів, у Поляків, то напевно викликала б жвавий обмін думок і утворила б цілу літературу; у нас же ся праця впала як камінь серед стоячого болота: ні згуку, ні відгуку. Треба признатись: не така то й легка річ споритись з Липинським, бо не легка річ навіть збагнути й просто виловити, зясувати його думки; йому доводилося не тільки висловлювати зовсім нові у нас думки і погляди, але й науково їх угрунтовувати, звертаючися до різних галузів наук, на різних мовах. Се утруднило його виклад, зробило його поневоли важким, хоч сама по собі мова Липинського дуже гарна, ясна й прозора. Оттим-то, щоб гаразд як слід зрозуміти його думки, його докази, доводиться не раз і не два перечитувати його «Листи» та й читати дуже уважно, з немалим напруженням, як глибокий науковий або філософський твір.

Нам хотілося б не претендуючи на оцінку «Листів», улекшити широкій громаді змогу ознайомитись з їх змістом. Ми гадаємо, що дуже важно і лежить в інтересі як найширших кругів українського суспільства ознайомитись з сією працею видатного українського діяча, яка безперечно належить до найвизначніших появ на полі української політичної думки. Бо навіть ті, що не поділяють його світогляду, не погоджуються з ним, і ті знайдуть в «Листах» багато цікавого й корисного для себе і замисляться може не над одним питанням, яке зачіпає Липинський. Безперечно, прийде час, коли праця Липинського знайде собі відповідну оцінку: прийдуть люде, що відчують її і зрозуміють, розівють її думки, може де в чім змінять і удосконалять відповідно до нових обставин — і положать в основу своєї праці для виборення кращої долі рідному краю.

diasporiana.org.ua

Вячеслав Липинський

і його думки

про українську націю і державу.

Велика катастрофа, якою закінчилися спроби Українців надніп-рянських і надністрирських відбудувати свою державність по розпаді російської та австро-угорської монархії, цілком природно мусити викликати у всіх наших думаючих людей одне болюче, настирливе запитання: чому так сталося? Чому повизволялися й сотворили собі самостійні держави такі маленькі народи, як Литовці, Ести, Латиші, що й не мріяли про свою власну державу, а от ми — сорока-мільйонна нація, опинились ще в гіршій неволі, як були раніше? Тепер переділені ми між собою ще гіршими «політичними прірвами». Чому воскресла Чехія, Польща, чому відродилася з останньої, здавалось, руїни Туреччина, — і тільки ми не зуміли вдержати вже відбудовану свою державу?

Чи-ж ми такі справді з роду з віку нездатні до власного самостійного життя, і все треба, щоб хтось нас, мов волів круторогих, за налігач у ярмі водив? Невже серед усіх народів ми послідуші?

Кожна громада, кожен народ, коли хоче зрозуміти причину свого лиха, мусить глибоко заглянути в свої власні вчинки, чи не було в тих вчинках яких хиб, яких помилок, що допомогли чужій, ворожій силі взяти над ним гору? Коли громада чи й ціле суспільство спроможеться зробити собі таку ревізію, таку переоцінку, знайти свої хиби й помилки, сміливо її отверто признатися до них, глянувши правді у вічі, — та витягти з того собі науку на будуче. то таке суспільство може дивитися в те будуче без страху: воно знатиме, що в боротьбі не раз доводиться і впасти, але впавши, все треба вміти встати знову і знову братися до боротьби за своє право, тільки при тім вистерігаючись старих помилок. І навчене досвідом, узброєне новим удосконаленим оружжям, воно боро-

Але перше ніж перейти до викладу змісту «Листів до братів-хліборобів» уважаємо за незайве сказати кілька слів за їх автора, додержуючись одної з улюблених ним самим асид: судити людину не тільки по тому, що вона говорить, але й по-тому, що вона робить.

Вячеслав Липинський належить до ідейних спадковців славного в історії нашого національного відродження гуртка представників спольщеної української шляхти, що повернулася до своєї народности, на чолі якого стояли Володимир Антонович, Кость Михальчук, Тадей Рильський. Як і вони, він родився в українській, спольщеній семі — р. 1882-го, в селі Затурцях на Волині. Гімназійну освіту одержав у Житомирі, Луцьку й Київі, університетську в Женеві й Кракові. Ще на шкільній лаві в Київі пристав до української гімназійної громади і з того часу на-віки зв'язав своє серце й долю з українським рухом. В університеті студіював зпочатку агрономію, потім головню українську історію по богатих книгозбірнях та архівах Кракова. Але його не вдовольняли кабінетні наукові студії, його тягло до живої праці на користь народу, а перед його очима носився образ відродженої України, з своєю власною самостійною державою, такою, про яку мріяли предки наші, коли намагались сотворити її за великого Гетьмана Богдана Хмельницького. І мріючи сам про таку велику, вільну, щасливу Україну, юнак приходив до переконання, що не можна відродити українську націю й відбудувати державу українську без допомоги тієї верстви, яка вибилась на верх своєю культурою й економічним впливом — без «польської» шляхти на Правобережжю і без російського «дворянства» на Лівобережжю. Але обидві ці верстви мусять вернутися до своєї народности, зрозуміти свій обов'язок перед народною українською масою, зєднати її інтереси з своїми власними. Як сам правобережець, звернув усю свою увагу на правобережню шляхту. Заходився, идучи по слідах Антоновича й Рильського, розбуджувати приспане польською культурою українське серце серед тої шляхти й направляти її сили й засоби на користь української справи.

В 1909 році в Кракові випускає книжку під титулом «Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego». Книга ся уявляє з одного боку науковий трактат, в якому на підставі праць самих же Поляків доводиться, що шляхта на Правобережній Україні — прямі нащадки старих українських родів, що вони навіть з антропологічного погляду дуже різняться від справжньої польської шляхти в етнографічній Польщі; з другого боку — се — палкий маніфест, гарячий заклик до правобережної спольщеної шляхти, щоб вона зрозуміла свій обов'язок перед українським народом, відчула потребу зв'язати свою долю з його долею і стати до праці на користь рідного краю й рідного українського народу. «Ми повинні, писав Липинський у своїй книзі,

означити своє становище до українського народу, що пробуджується, бо памятаймо, що „розкуються незабаром заковані люде“, що коли не сьогодні, то завтра вони питатимуть нас про наші діла. І спитають нас тоді: ви, що посіли такий великий шмат землі, ви, що жили цілі віки нашою працею і потом, що ви зробили для нас і для сієї нашої матери-землі? Що-ж ми їм на се відповімо? Що скажемо їм, коли вони заглянуть до історії своїх культурних інституцій, своїх „Просвіт“, своїх видавництв, своїх наукових товариств і коли побачуть, що нема там шляхетських назвищ; коли побачуть, що ті, котрі колись не хотіли давати землю селянинові, говорючи, що йому тільки „культура“ потрібна, самі потім, задержавши землю в своїм посіданню, не дали злогоманого шага для піднесення сієї культури!...»

«Ми повинні, пише Липинський далі, звертаючись усе до тієї спольщеної української шляхти, — ми повинні нашими духовими й матеріальними силами, які в сім краю у величезній частині маєм і представляєм, попірати місцеву культуру сього краю й народу, культуру, котра може бути тільки українська, а се тим більше, що ся культура, як се виказує наше минуле, не чужа нам, що маєм в собі велику її частину, витворену віковим життям на сії землі і завдяки праці нашого народу на нас. Одже маєм обов'язок звернути сьому народові нагромаджений у нас від віків капітал народнього труду й народньої праці. А коли будучину сієї, спільної нам і нашому народові, культури зробимо нашою будучиною, тоді не вирве нас з сієї землі ніяка сила, бо будемо вже не тягарем, не болячкою, але органічною частиною, не пустоцвітом, але плодом нашої землі і зерном, що запліднить ся нашу рідинну землю, бо будемо мати право, сперте на сповнені суспільні обов'язки, право, що сильніше від усяких параграфів!»

Думки виложені в книзі Липинського, щирі палкі його слова знайшли відгук в серці не одного з нащадків колись українських, а тепер спольщених родів; уже весною 1909 року відбувся в Київі потаємний зїзд громади Українців польської культури, як вони себе називали. На зїзді було ухвалено попірати український національний рух, заложити видавництво популярних українських книжок для народу, почати видання спеціального органу (польською мовою) для поширення думок про поворот до рідного народу серед спольщеної шляхти в краю. Се був тижневик «Przegląd Krajowy», що виходив цілий рік у Київі.

Загал польської суспільности стрінув цілий сей рух, що продовжував діло Антоновича й Рильського, дуже неприхильно. Уже як вийшла книжка Липинського «Szlachta na Ukrainie», то чиясь рука почала екупувувати її примірники по книгарнях і нищити. Чимись заходами книжку, видану в Кракові, російська цензура заборонила пускати на Україну... Супроти людей, що взяли участь в київським

зїзді, весною 1909 р. вжито всякої пресїї, й громадської й родинної. Але кілька людей не зупинились ні перед намовами, ні перед погрозами: перший серед цих людей був сам Липинський. Коли в 1910 році уяв «Przegląd Krajoowy» і припинилось видавництво народніх книжок, він їде до Кракова, працює далі над історією України і в 1912 році випускає величезну книгу «Z dziejów Ukrainy», майже цілу заповнену його власними працями. Сю книгу Липинський присвятив пам'яті Володимира Антоновича, Павла Свенціцького й Тадея Рильського, яко перших проповідників ідеї повороту спольщеної української шляхти до рідного народу.

Книга присвячена тим моментам української історії, коли по кількох віках перебування під владою Литви і Польщі прокинувся серед українського народу рух до визволення з під чужої влади і до відбудови власної української держави. Липинський зупиняється головню на добі Хмельницького і в своїй обширній монографії про полковника Михайла Кричевського, родовитого українського шляхтича, малює участь української шляхти в повстанні Хмельницького. Ся участь надала цілій справі широкий політичний розмах і державний характер і допомогла Великому Гетьману довершити велике діло створення української козацької держави. В другій своїй розвідці в тім самім збірнику малює Липинський діяльність Юрія Немирича, та інших представників тієї частини української шляхти, що була ідейними творцями Гадяцької Унії й створеного нею «Великого Князівства Руського». На прикінці книги уміщено в українській мові розвідку проф. М. Грушевського про шведсько-український союз 1709 року. Ціла книга перейнята ідеєю української самостійної й незалежної державности. Горяча любов до ідеалу самостійної України і звеличання сього ідеалу бє з кожної сторінки, з кожного рядка величезної книги. А науковий зміст її цілим рядом незаперечених документових свідоцтв показує, що були часи, коли ми стояли вже на самім порозі здійснення сього ідеалу. Під оглядом науковим праці Липинського, уміщені в книзі, здобули високу оцінку в компетентних кругах: відомий український історик, д-р Ів. Крип'якевич писав скоро по появі книги (на сторінках «Записок» Наукового Товариства імени Шевченка), що ся книга є переломовою, епохальною працею, що вона «приносьть честь авторові своїми незвичайними результатами», що «ніякі студії над Хмельниччиною не будуть могли перейти коло неї мовчки, а неедин погляд автора мусить прийняти наша історіографія в снову своїх розслідувань».

Свої праці видав Липинський польською мовою. Зробив се він з розмислом: він хтів, щоб його працю прочитали передовсім нащадки колишніх українських родів, чий предки разом з Хмельницьким і Виговським билися за самостійну Україну, щоб прочитавши зрозуміли, хто вони, «чий сини, яких батьків», щоб відчули, де лежить їхнє місце

тепер, коли на ново сходить зоря визволення українського народу. Та незабаром появилися наукові праці Липинського й на українській мові, на сторінках «Записок» Наукового Товариства імени Шевченка у Львові». За ці й попередні праці Наукове Товариство вшанувало його вибором у свої дійсні члени.

Але, як уже було вище сказано, натура Липинського така, що його не вдовольняла наукова праця в затишку архівів та бібліотек: се — жива людина, яку вічно тягне до живої активної праці; його покликання — не «писати історію» свого народу, а творити її, робити; по своїй вдачі се борець, вояк, котрий найбільш шанує працю або біля плуга, на батьківській ріллі, або з мечем в руках — в обороні тої землі. В його крові озивається кров тих наших старих лицарів, що своїм плугом розорювали цілину степів українських, обертаючи їх в родючі лани, а в слухній потребі боронили рідну землю від ворогів, боронячи разом із тим європейський цивілізований світ від східнього варварства, від степової дичи. Тому то Липинський з одного боку ніяк не може задовольнитись кабінетною працею історика, а з другого і в практичній українській роботі не може вдовольнитись «культурницькою» працею — видаванням популярних книжочок, закладанням й підтриманням «Просвіт» і т. ин.: його тягне в бік політики, він хоче зробити українську справу політичною справою й стремління наші скерувати в напрямку до боротьби за створення української державности. Перебуваючи за кордоном, в Австрії та Швайцарії, Липинський сходиться з українською політичною еміграцією й піддає їй думку створення організації, яка-б виразно поставила на своїм прапорі боротьбу за самостійну Україну, пристосовуючи її до відносин міжнародніх. Ся думка знайшла собі здійснення вже за часів Світової Війни в формі т. зв. «Союза Визволення України», якого духовим батьком справедливо уважають Липинського.

Світова війна захопила Липинського серед господарської праці в збудованому ним самим на одідиженій предківській землі хуторі «Русалівських Чагарах» в Уманському повіті на Київщині. Як резервовий офіцер кінноти мусів він ставитись до полку з першим проголошенням мобілізації. Тяжко було Липинському йти на сю війну, яка першим своїм тягарем мала впасти на українські землі й була скерована на завойовання російським військом Галичини. Але, коли побачив він — як сам потім оповідав своїм приятелям, з яким запалом ідуть українські селяне на мобілізацію, як охоче стають вони в ряди російської армії, вірячи, що йдуть виконувати свій горожанський обовязок і боронити свій край, то рішив, що мусить йти з своїм народом, і в сьому випадку війни ділити його долю та недолю. Ставши під прапор, як лицар уважає своїм обовязком поважати сей прапор і чесно під ним воювати. Його шлють на пруський фронт, і там він скоро дістає тяжку недугу

легких наслідком перестуди підчас відомого погрому в мазурських озерах російської армії Гінденбургом. Для рятування здоров'я його звільняють від активної служби на фронті і приділяють до резервової кінної частини, яка стояла в Полтаві. Тут сходиться з місцевими Українцями й помагає їм в культурно-національній роботі. У Полтаві застає його революція 1917 року. Він формує з свого кінного відділу українську частину, одушевлену горячим патріотизмом і стремлінням до самостійности України, але Військовий Генеральний Секретаріат у Києві тої частини не затвердив і дозволу на формування цілого кінного полку з неї не дав: боявся того, що Липинський «з панів» і того, що він «самостійник». По кількох спробах так чи инакше стати до роботи на службі уряду Центральної Ради, побачив, що там йому місця нема, що для соціалістичних провідників Центральної Ради він тільки «пан» та «Поляк» і, коли хоче дістати право на участь в державнім житті Української Народньої Республіки, то мусить записатись до «національної меншости», яко Поляк, і вже тоді, як представник тої «меншости», може на основі закону про національно-персональну автономію скористати з горожанських прав. На се, звісно, піти не міг і тому залишився по-за обсягом українського державного життя — він, що один з перших будив український народ до того життя!

За те, коли настала весною 1918 року Українська Держава під проводом Гетьмана Павла Скоропадського, то Липинський став зразу на перший заклик до державної роботи і взяв дуже відповідальну посаду посла Української Держави у Відні. На сім становищу віддав Українській Державі великі послуги, обороняючи її інтереси від зажерливих апетитів конаючої Австро-Угорщини, що старалася лише визискати хижацьким способом Україну, не думаючи додержувати своїх зобов'язань, взятих супроти України в Берестю, ламаючи свої приречення що-до поділу Галичини, що-до Холмщини і в усьому йдучи на руку польсько-мадярської кліки. Липинський виявив великий дипломатичний хист, а своїм розумним і тактовним поведінням зєднав собі повагу й признання серед чужинців і високо поставив авторитет українського посольства у Відні. Коли по упадку Гетьманщини настала Директорія, Липинський, уступаючи намовам приятелів, бажаючи рятувати рештки української державности і маючи надію своїм впливом захистити від злоби республіканців необхідні для державної праці і близькі йому соціально-консервативні гетьманські елементи — залишився якийсь час на посаді посла. Тільки завдяки його особистим зв'язкам і авторитетові серед дипломатичного світу у Відні удалось численним місіям і посольствам Директорії, що понаїздили до Відня, добути собі візи й змогу проїхати до столиць тих держав, куди їх висилано. Як би не було Липинського у Відні, то дуже можливо, що всі ті місії даліше Відня Європи-б і не побачили: бо з упадком гетьманської Української Держави упав усякий авторитет українського правительства в очах європейських держав. Залишився Липинський на своїй посаді з тяжким серцем, маючи дуже малу надію, що українська державність вдержиться в таких руках, як Винниченко й Петлюра. Але коли побачив, що дійсність перейшла всі найгірші побоювання, коли зник усякий лад і запанувала анархія, замість інтересів держави повипливали на зверх інтереси партійні та особисті амбіції ріжних отаманів, то не зміг довше залишитися Липинський на становищу посла і також своїм іменем прикривати ріжні безглузді розпорядки директорського уряду, та літом 1919 року здемісіонував.

З того часу залишився жити в Австрії в характері приватної людини. Останні роки свого життя Липинський тяжко нездужав а 11 червня 1931 року хвороба звела його в могилу. Літом 1920 року Липинський в порозумінні з деякими своїми однодумцями й товаришами по недавній службі Українській Державі заложив «Український Союз Хліборобів-Державників». Сей союз поставив собі гаслом: «Лад і порядок в правовій, суверенній, незалежній національній Українській Державі, збудованій на основі міжклясового порозуміння хліборобів і робітників на українській етнографічній території» Як свій орган «Союз» почав видавати неперіодичні збірники «Хліборобська Україна». В сих збірниках (I—V, що вийшли протягом 1920—1925 років у Відні) й умістив Липинський свої «Листи до братів-хліборобів» та інші праці, в котрих виложив свої думки й міркування про те, через що ми дійшли до теперішньої нашої біди і як нам з тої біди визволитись і знову свою Українську Державу збудувати. В 1926 році «Листи до братів-хліборобів» — вийшли у Відні окремою книгою.

Свій перший «Лист» починає Липинський з огляду діяльности української соціал-демократичної та с.-р. інтелігенції, яка держала за останні десятки років в своїх руках керму українського руху*), яка з початком революції утворила Центральну Раду й проголосила Українську Народню Республіку, потім в боротьбі з большевиками закликала на Україну Німців, потім повстанням проти Гетьмана зруйнувала Українську Державу й опинилась сама на еміграції, вигнана большевиками й залишена без усякої допомоги українською народньою масою. На еміграції ся інтелігенція весною 1920 року, — тоді як писався сей перший «Лист», — поділилася на взаємно ворогуючі між собою табори: одні з Винниченком на чолі, скапітулювали перед большевиками й ладились іти до них на службу; другі, з Петлюрою, заходились відбудувати свою Українську Народню Республіку за допомогою Поляків,

*) В своїх «Листах» Липинський весь час має на увазі головню Україну наддніпрянську та її відносини. Справ галицько-українських торкається він в деяких місцях лиш побіжно, маючи на увазі докладніше зупинитись на справах і відносинах галицької України пізнійше, в останньому, ще ненадрукованому листі, причім під демократією розуміє він скрізь не походження, а метод політичної акції та організації, — метод, вживаний більшістю української т. зв. свідомої інтелігенції.

махнувши рукою на Галічину й погодившись відступити Польщі за її поміч і опіку — Холмщину й західну Волинь; треті — стояли на роздоріжжі й не знали, до кого прихилитись, дожидаючи вислід боротьби з большевиками Польщі та російських «білих» військ. і надіючись, що може Україна дістане собі сяку-таку подобу самостійності, як що зуміє дійти до певного компромісу з котримись із переможців.

Кидаючи погляд на недавнє-минуле, Липинський підкреслює основний, на його думку, факт, який був головною причиною краху відбудованої української державності: той факт, що «боротьба за створення Української Держави, тоб-то за здобуття повної волі для української нації, була ведена людьми, які в державну незалежність України не тільки перед тим ніколи не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставились з погордою й ворожею». Укр. соціал. інтелігенція, складалась в дореволюційні часи з людей так званих вільних професій, не звязаних органічно ні з яким суспільним класом, вихованих в революційних і соціалістичних настроях. Вона одну себе уважала за представницю й носія української національної ідеї і увявити собі не могла, щоб якась інша, крім неї, верства української людности стала на чолі українського руху й скерувала його в напрямку до здобуття Україні державної самостійності. Своім завданням уважала укр. соціал. інтелігенція національне усвідомлення мас шляхом культурної або соціально-революційної роботи. А що число «свідомих Українців» в порівнянні з сорокміліоновою масою несвідомих було зовсім мізерне, а російський уряд навіть по першій революції ставив для культурно-національної праці труднощі просто непоборимі, то укр. соціал. інтелігенція бачила одинокий для себе вихід в співпраці з загально-російською радикальною й соціалістичною інтелігенцією для виборення політичної свободи в Росії. Вона вірила, що загально-російська свобода принесе волю й Україні та що в свободній Росії, перебудованій в спілку автономних національних територій, знайде собі волю й Україна. Одже її ідеалом була автономна Україна у всеросійській федерації. В те, що Україна може й повинна бути самостійною державою, українська інтелігенція не вірила, бо не бачила сил, які б таку Україну створили, а не сподівалася, щоб народні маси можна було подвигнути в ім'я ідеї самостійної України. Зв'язана з російською інтелігенцією, вона вважала навіть самі балачки про самостійну Україну за річ шкідливу: ці балачки провокували, мовляв, російський уряд на зайві репресії супроти українства, а серед поступових кругів російського громадянства, які готові була спочувати «справедливим» домаганням Українців (рідна мова в школі, воля друку книжок і часописів, воля закладання «Просвіти» і т. ин.), сіяли недовіря до Українців, яко до сепаратистів. До того-ж, настроєна соціалістично й республіканськи, українська інтелігенція не тільки не вірила в змогу відновлення україн-

ської державності в її традиційній формі Гетьманщини, але й до самої цієї форми ставилась неприхильно; бо, як справедливо зауважив ще Драгоманов, у нас мало хто дбав, щоб шанувати своє минуле, а більше звикли до того, щоб його гудити та зневажати. Одже в очах пересічного українського інтелігента-с.р. та с.д. кожен самостійник (а особливо ще гетьманець) був або смішний мрійник, або небезпечний фантаст. Те, що справу самостійної України можна зв'язати з реальними інтересами хліборобського класу — основи цілби української нації —, що на ґрунті цих інтересів можна повернути до української нації зросійщене й спольщене українське панство, культурну й економічно сильну верству, — сього ніхто з укр. соціал. інтелігенції не припускав. А хоч би й припустив можливість сього, то на се б не пішов: «пані», чи то зросійщені чи спольчені, уважались за елемент безнадійно ворожий українській справі, і будучність українського народу уявлялась соціалістична інтелігенції не инакше, як в формі коли не знищення панської верстви, то в формі цілковитого ослаблення її політичного, економічного й культурного значіння. Одиноким керманичем українських народніх мас інтелігенція уважала себе саму і в своїй здекласованості, вбачала навіть велику перевагу: Ми, мовляв, самі незаітересовані, у нас нема ні землі, ні будинків, одже ми стараємось не за себе, і не для себе, собі ми нічого не бажаємо, а ми хочемо, щоб «народ» дістав землю від «панів». Такі поняття мала соціалістична інтелігенція і з такими поняттями вийшла в революцію.

З моментом революції всі свідомі Українці проголосили себе соціалістами, а ті, що мали відвагу до соціалістів себе не зарахувати, ті залишились по-за політичним життям. Українського патріота і несоціаліста ніби й помислити було не можна. Кинувшись з ентузіазмом в діло революційного будівництва вільного політичного й національного життя на Україні, інтелігенція українська, одначе, гадала, що народні маси можна подвигнути і прилучити до загально-національного руху лиш виключно за допомогою гасла: «панська земля!» Думали, що натуральна жадоба нашого хлібороба мати побільше землі, се є одинокий стимул, яким можна його зворушити, а особливо, коли обіцяти йому землю за-дурно, без усякого викупу, а просто: бери! се — твоє! І в сьому дусі українські соціалістичні партії повели свою агітацію, можна сказати, з першого-ж дня революції. Але тим самим весь український рух, все могуче національне відродження, яке гідне було того, щоб захопити всі класи та стани своєю величністю й красою, позбавилося загально-національного характеру й справжнього ідеалізму.

Як каже Липинський: «Коли відродження нації відбувається без національного ідеалізму, без любови до цілої нації, в усіх її класах і групах, без того ідейного національного патосу, того ідеалістичного за-

українського корпусу і захистив Київ і цілу Україну від навали збільшених московських військ, які повертали з фронту. В уряді заслали родовиті Українці люде місцеві фахові, своїм життям і працею зв'язані з Україною. До участі в уряді і до співробітництва були широко відчинені двері для укр. соціал-демократії ... Вона вагалася і не хотіла до тої співпраці йти.

Липинський не закриває очей на хиби й помилки Гетьманщини. Передовсім він розрізняє в ній два періоди: один самостійницький хліборобський при кабінеті Лизогуба й другий — вже в самім кінці — федеративний при кабінеті Гербеля. Уступку фінансістам з «Протофісу»*) і проголошення федерації Липинський вважає за політичну й національну катастрофу для українського хліборобського класу. Перший період вважає Липинський за період будівництва державної й національної української незалежності. Ліко такий, сей період дав максимум того, що до сього часу могла здобути українська нація, зде-націоналізована й здеморалізована попереднім російсько-петербурзьким періодом свого державного існування.

До найважливіших помилок Гетьманщини зараховує Липинський такі: 1) те, що не запротестовано було проти розгону Центральної Ради Німцями, 2) що заборонено в самім початку Гетьманщини селянський з'їзд; настрої селянства вже тоді був виразно національний і патріотичний, ворожий до російської большевицької інвазії; 3) найважливіша помилка — безсилість і пасивність уряду супроти «карательних експедицій», організованих найбільш нікчемними і хамськими елементами, — грабіжниками, пройдисвітами і провокаторами, які навмисно й свідомо дискредитували серед селянських мас ідею української держави.

Та все таки всі ті помилки можна було би направити, як би всі українські національні круги пішли разом з урядом в ділі будови й скріплення Української держави. Бойкотуванням своєї власної держави українські с.р. та с.д. несуть за ці помилки одвічальність не меншу, чим ті, що тоді на чолі української держави стояли.

Так різко осуджуючи політичну роль української с.р. та с.д. інтелігенції, Липинський зовсім не вважає сю інтелігенцію за морально нічужому й ні до чого не здатну; противно: він гадає, що «наш пересічний інтелігент не гірший від пересічного інтелігента Європейця», що «в ньому в потенції (в зародку) багато більше ідейності й навіть більше чесности»; але «гіршими є тільки його методи національної організації, гіршими є його способи національної боротьби». Липинський взагалі раз-у-раз застерігається, що не хоче критикувати поодиноких людей,

*) Про-то-фіс — спілка промисловців, торговців і фінансістів України, яка згодилася весь час в актаговізімі до українських організацій хліборобських, як великих, так і малих земельних власників.

котрі самі по собі часто в робленій ними руїні невинні; він зовсім не хоче «дошкулити» своїм ідейним противникам; він признає навіть, що сі його противники — провідники радикальної й соціалістичної української демократії — «з енергією, посвятою й працьовитістю виконали те, до чого були здатні» і що уважали за свій громадянський обов'язок. І не до нової внутрішньої війни, не до нової усобиці в межах української нації закликає Липинський: навпаки — він шукає способів до установлення внутрішнього миру і співпраці всіх верств українського суспільства. Але ся співпраця можливою стане лиш тоді, коли кожна верства зрозуміє своє становище, своє завдання в ділі збудування спільної й всім любі, всім однаково потрібної власної української держави. «Трьох синів, — каже в кінці першої частини своїх «Листів» Липинський, — має сьогодні наша мати Україна: хлібороба-гетьманця, інтелігента-демократа й пролетаря-большевика. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її поріжені, кволі, слабосилі й міцної, всіх їх об'єднуючої національної ідеї вони досі сотворити не були в силі. Тільки один інстинкт любови сина-громадянина до матери-громади може подиктувати нашому розумові те, що для врятування України, для зорганізування нашої громади в націю потрібно» ...

Українська соціалістична інтелігенція, вихована в поняттях бездержавного, культурно-віроісповідного націоналізму й революційних соціалістичних стремлень, об'єднати українську націю й сотворити сильну державу українську не може. Тільки єдиний хліборобський, міцно прив'язаний до землі й живучий з рілничої праці клас — є кровно заінтересований, життям а не словами, в існуванні власної, незалежної української держави. Українська соціалістична інтелігенція, воюючи за здобуття національних прав з чужим урядом, завжди зречеться з своєї власної української державности, як що чужий уряд здемократизується й допустить її до всеросійських або до всепольських державних установ в характері «представниці українського народу». Так було, приміром, за Керенського. Але хліборобський клас — беручи його в усій повноті, разом із зросійщеними та спольщеними поміщиками, по своїй класовій природі не може бути національним посередником між чужою державою й народом. Історія показала, що українським він може бути тільки в своїй власній українській державі. Для хліборобської праці потрібний спокій, твердий лад і порядок. І тому хлібороб мириться й піддержує чужу владу, коли вона забезпечує йому сей спокій і лад. Але тим самим він перестає бути українським хліборобом, тому він не хоче своєї «мужицької» мови в школі, бо не хоче бути гіршим від «панів», тому він в заходах інтелігенції кволю поширення українських книжок бачить «підроблювання панів під мужицький лад» Зворушити його тяжко. Тільки у виїмкові моменти історії можна

хонлення образом повної волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, то в наслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Зостається тільки форма — мертва шкаралупина без зерна.» Висока національна ідея вийшла обкарнана, втиснена в форму «соціалізації землі» і в «єдиний російський революційний фронт», в тісну спілку з російською революційною демократією себ то з російською та жидівською інтелігенцією на Україні, хоч ся інтелігенція й грозила зпочатку відповісти багнетами на проголошення автономії України. «Ніякої легенди, ніякого образу, що захоплював би чутку селянську душу. Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови, ми витворили нігде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний, з розцінкою на земельну валюту... Досі не було відомо, щоб якась нація відроджувалась під гаслом прирізки землі. Ірландці, наприклад, у яких питання аграрне в тисячу разів гостріше від нашого, та й то об'єднувались усі не коло гасла «бий лордів і хапай землю», а під державно-національним гаслом «гом рул». А у нас за Україну давали десятину: «Україна десятина! Вери й бий!»

З цього, на думку Липинського, й повстало все наше лихо за революції; сей національний меркантилізм глибоко розклав і здеморалізував цілу українську націю. «Нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх її членів. Де наші спільні перемоги й де наше спільне горе? Гетьманці вважають за винуватців руїни всяких українських с.-р. та соціалістичних демократів, авторів братання з Керенським, третього універсалу (про відібрання землі у більших та середніх власників і передачу її «трудовому народу» без викупу) і провідників повстання. Демократи думають, що все зло пішло від гетьманців, що розігнали Центральну Раду. Почавши повстання проти Гетьмана разом із українськими більшевиками й Галичанами — всі вони вкінці пересварилися. Большевики думають, що справа програна тому, що народкові зрадили с. р. та с. д., а с. р. та с. д. думають, що через здеморалізування народу більшевиками. Наддніпрянці всю вину складають на Галичан за те, що вони передались до Денікіна, а Галичане на Наддніпрянців за те, що ті передались до Поляків...

Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну, єдину, всіх Українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому розуміється, така Україна здійснитись, зробитись реальні живі форми не змогла.»

Натомість створила українська соціалістична інтелігенція ідею про Україну залежну від перемоги тієї чи іншої сторонньої сили: одні думають, що зберуть і об'єднають українські землі до купи — московські большевики; інші думають, що можна відбудувати Україну за допомогою Польщі а може й ще кого з сусід, віддавши їм за поміч по шматку

української землі... От ми й маємо тепер таку Україну: поділену між Москалями, Поляками й Румунами!

Українська інтелігенція виховалась в поглядах, що їй одній належить монополія провідництва української нації; се мало певну рацію в часах дореволюційних, коли дійсно, українську національну ідею репрезентували на зверх лиш невеликі гуртки «свідомої» української інтелігенції, замкненої в на пів-конспіраційних організаціях і товариствах. Відносини мали змінитись з моментом революції, коли почалось відродження нації, коли почули себе Українцями не тільки ті, хто раніше взагалі не знали за себе, хто вони такі, але й ті, що до того часу вважали себе за Малоросів, Росіян, Поляків. Оттоді уперве зявилося в дійсності поняття нації, яка охоплює в собі всі класи, всі верстви, всі стани, навіть різні релігії та обряди. Але українська соціалістична інтелігенція хотіла задержати виключно за собою монополія представництва української нації і в часах будівництва української держави: «тільки вона мала право кермувати українською державною роботою. Тому вона не хотіла допустити українських несоціалістичних елементів до Центральної Ради. Тому бойкотувала вона Гетьманщину в першій чисто національній і чисто самостійницькій періоді її існування, коли, як пише Липинський, прем'єр Лизогуб при участі міністра закордонних справ Дорошенка намагався всіма силами притягнути до тебе єдине тоді можливої форми нашого державного будівництва українські праві соціалістичні й демократичні круги.»

Ся виключність укр. соціал. інтелігенції і монополізовання нею участі в державнім будівництві протриває тому, що ми бачимо скрізь у других народів: «Коли провідники нації борються за повне визволення й за державну незалежність цілої нації — кожний член нації для них дорогий союзник, жовнір однієї й тої самої армії, без якої здобуття незалежності неможливе.» У нас же монополізація виключно для себе української національної ідеї повела до того, що кожен, хто не належить до певної партії, клубу чи товариства, — той чужий, той ворог, небезпечний конкурент.

В Гетьманщині 1918 року Липинський бачить спробу прийти до влади й взяти в свої руки діло будови держави несоціалістичних, хліборобських українських елементів, великих, середніх і дрібних земельних власників, які почули себе zagrożеними в своїй екзистенції законом Центральної Ради про соціалізацію землі. Серед сих елементів перед великі ті вчорашні поміщики-Малороси, які з відродженням нації відчували себе Українцями, згадали своїх дідів, що колись з Гетьманами Україну будували й боронили, й тепер вони рішили відновити ту стародавню, традиційну, національну форму нашої державности — Гетьманщину. На Гетьмана вибрано було потомка старого українського роду, генерала Павла Скоропадського, що вже в 1917 році стояв на чолі

ції». Одже се були-б ті «лучші люде», яких висуває теперішнє життя і праця з поміж усіх дійсно працюючих, продукуючих верств: «тільки на місцях — по селах і волостях, в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючим поміщицтві, в технічно творчій міщанстві виробляється і знайдуться організатори держави.»

Тільки ся будуча Українська держава з господарем-монархом на чолі може забезпечити широку місцеву свободу, широку децентралізацію. Французька республіка знищила всі місцеві самоуправадження, все більше централізуються республіки німецька, чеська, польська, бо тільки влада єдиного центрального парламенту означає єдність республіки. Натомість господар-монарх, що стоїть по-над усіма класами і по-над усіма селами, в якого особі принцип єдності нації і землі зберігається, може без ніякої шкоди ні для землі ні для нації як найширшу автономію й кожному класові й кожному селу дати. Але разом із тим тільки він один в силі примусити всіх найкращих людей із сел і класів пожертвувати інтересами свого села й свого класу для спільних інтересів нації й держави. Бо він, господар, особисто зв'язаний з будучиною нації й держави. Бо сила держави, се його сила. Він сам росте з її зростом і падає з її упадком. Тільки президенти республік, чи є, чи немає держави, виїждять собі на спочинок. Адвокати не відповідають за підсудних, але голова господарства за своє господарство все й скрізь головою своєю відповідає.

«Авторитет, влада й відповідальність у народа внизу, а свобода й безвідповідальність зверху» — се лежало в основі Української Народньої Республіки; «свобода внизу, а авторитет, влада й відповідальність зверху — се державний принцип Трудової Монархії... Яд автономних, класових, професійних і сільських республік, об'єднаних владою відповідального за будучність нації й держави своїм життям і життям своїх нащадків господаря — се є нова майбутня Трудова Монархія.»

«Вся влада — великому Господарю-Гетьману української землі — вся свобода українському народові! Діло Гетьмана — зорганізувати армію й державну адміністрацію; діло народа — уладнати найкраще своє життя й свою працю в селах і містах, у полях і фабриках. Під таким тільки гаслом може бути збудована українська держава.»

«Всі великі європейські нації були об'єднані монархіями. Чи можна без монархії помислити собі: зєдинення Німеччини, Франції, Італії, або відродження менших націй, як Болгарія, Румунія, Норвегія? Чому ми маємо бути винятком? Чи може тому, що національна свідомість у нас менша?»

«Тільки господар землі української, тільки українська трудова монархія може об'єднати українську націю. Тільки вона в силі пробудити й відродити ту стару національну традицію, що спочиває в підсвідомості навіть найбільше зєнаціоналізованих «гетьманців». Тільки національ-

ний принцип переведений згори, покрис собою всю нашу розпорошену націю, а не розсадить її на смерть, як се робить республікансько-гайдамацький спосіб переведення національного принципу знизу. Тільки маєстат українського Гетьмана відродить маєстат української нації. Тільки він урятує повагу імени українського, потоптану нашими с. р. та с. д., які навіть свої власні авторитети, навіть своїх власних найкращих людей уже встигли й у своїх і в чужих очах принизити та осмішити.»

Тільки українська трудова монархія покладе кінець як польнофільській, так і москвофільській демагогії. Тільки українська монархія знищить «вищість» та «панськість» наших власних общеруських та вшехпольських деструктивних хамів і поставить на відповідну висоту українську мову й культуру; тільки тоді українська культура стане не партійним як досі, а всенациональним добром.

Липинський зупиняється в кінці першої частини своїх «Листів» на Українцях большевицького напрямку, які саме в 1920 р. утворили на еміграції т. зв. «Радянський Блок». З цього приводу він взагалі висловлює деякі міркування про большевизм на Україні. Він вітає факт створення українського «Радянського Блоку», бо через те «український большевизм, як вислів чисто класового, робітничого руху, репрезентований досі на Україні нікому невідомими людьми, тепер дістає поважніше скріплення від давніх українських соціалістичних колл. Вітає сей факт Липинський тому, що «всяка класова організація є організацією творчою, будуючою... клас робітників на Україні є. Він буде рости з розвитком нашого фабричного промислу. За демократією українською він не піде, й раз він не буде мати своєї української організації большевицької, то він стоятиме під проводом ворожих нації нації большевицьких організацій російських, жидівських і польських. так як се було й досі. Знаючи становище нашого класу хліборобського, розуміємо ми аналогічне становище класу робітничого, пролетарського. — Ся внутрішня класова боротьба, що її українські большевики приносять у нашу націю з собою, зовсім для нас не страшна. Бо ми знаємо, що на боротьбі продукуючих класів виростає вся людська цивілізація й культура, виростає на ній і культура нашої великої нації.»

Московський большевизм завдяки своїй давній, фанатичній класовій виключності зумів себе зберегти від розкладу, який грисив йому з боку соціалістичної демократії. Він дав московській нації втечу зільну аристократію, до якої все, що було живішого між її старою аристократією, вже пристало. Тепер він намагається вивести російську державу з хаосу й руїни. Тепер він здавлює всякі рухи в середині держави і, будучи революціонером-творцем, а не руйніником, тепер, по скінченні

зрушити його з місця; такий момент був у нас, і його не зуміла використати українська інтелігенція, що опинилась в провідній ролі. Момент морального душевного підйому в перші місяці революції, коли можна було найвище напруження сили й творчості викресати й створити українську державу, пройшов провідниками революції невикористаний. Замість об'єднання всіх класів коло одної ідеї держави, саме будування велось під гаслом класової боротьби, цькування бідних на багатих, безземельних на малоземельних, малоземельних на середняків-куркулів і т. д. Тому запанував розлад, розклад і деморалізація.

Звичайно в українській соціал-демократичній інтелігенції вийшло в традицію виставляти «панів» як найбільших ворогів народу й українського національного руху. Липинський пригадує перш за все той факт, що весь український рух протягом XIX віку держався силами людей, що належали до сієї знехваленної поміщицької класи; він вичислює довгий ряд наших письменників і діячів, що належали до пансько-поміщицької верстви, починаючи від Гребінки, Квітки, Костомарова, Куліша, й кінчаючи Драгомановим, Лисенком, Грінченком, Лесею Українкою, Антоновичем; він нагадує, що всі важливі наші національні інституції (Наукове Товариство імені Шевченка у Львові), музеї, преса (на Україні наддніпрянській) повстали й існували заходом і коштом «поміщиків». Але роля поміщиків не скінчена й тепер: ставчи українськими хліборобами, вертаючись до своєї народності з російського й польського габорів, вони приносять свій культурний, господарський, адміністративний досвід, вони приносять свої інтелектуальні й матеріальні цінності й відповідно ослаблюють вагу та потребу російської й польської державності на Україні. Зєднуючи свій інтерес з інтересами широкої маси селян-хліборобів, порозумівшись що-до землі безпосередно самі з тими селянами, які тої землі мають дійсно за-мало, і тим усуваючи ґрунт для внутрішньої боротьби в межах власного хліборобського класу, сі вчорашні «російські» або «польські» пани, а сьогоднішні українські хлібороби, явились би найбільш солідною опорою української держави й організаторами хліборобського класу в його цілому. Організуючи хліборобський клас, як його аристократія (в буквальному розумінні цього слова, що по-грецьки значить «найкращі люде»), вони-б властиво організували головну масу нашої селянсько-хліборобської нації.

Українські с. р. та с. д. виголосили проти них війну. Їхня земля мала бути соціалізована а вони самі були проскрибовані з української нації. Коли-б вони скотіли задержати якесь суспільне значіння на Україні, то мусіли йти захищуватись до одної з «національних меншостей»: або Росіяне, або як Поляки, вони на основі закону про «національно-персональну автономію», дістали деякі шанси на задержання певної ваги в суспільнім життю. Та вони не пішли до меншостей, а

спробували організувати замість соціалістичної української республіки гетьманську українську державу, оперту на принципі приватної власности. Українська демократія зпочатку сю державу збойкотувала, а потім своїм повстанням її зруйнувала.

А все-таки, коли Україна повстане знову, то тільки як гетьманська держава. Липинський поглиблює поняття Гетьмана, яко господаря-монарха, признаного всією нацією і всією землею: «тільки господар землі української, тільки монарх український може сотворити силу, без існування якої свобода се анархія. Тільки одна людина, один провід, одна воля, тільки він, господар, може створити підставу держави — українську армію. І тільки стоячи сам один на чолі тієї армії, він буде авторитетом, що свободу українських громадян зашварантує і тільки він один дасть дійсну свободу, бо свобода без гарантії авторитету, се пустий згук без ніякої вартости.»

Чи се має бути монархія в старім розумінні слова, та знехваленена й осміяна монархія, що валиться по цілім світі? Чи зворот до гетьмансько-монархістичної форми організації має бути реакцією, поворотом до старих, пережитих і невідповідних сучасним обставинам форм життя? Ні. «Стара велико-поміщицька і бюрократична монархія — послідній слід старого фєвдалізму — не вернеться ніколи». Нова монархія буде зовсім иншого типу, вона буде власне пристосована до нових форм життя і від старого монархічного принципу збереже лиш те, що в ньому є корисного й пожиточного, а відкине все перестаріле й погане. Липинський перш за все зясовує перевагу для нас самого принципу монархістичної організації влади: найкращих організаторів знайти і до праці державної притягти не може навіть найкраща республіканська виборна влада, бо вона все мусить числитися не з талантом, а з партійною приналежністю людини. Всяка виборна тимчасова влада тільки використовує час свого правління, і не чути було таких фактів ніде, щоб виборні кабінети міністрів і виборні президенти старались улекшити працю і забезпечити славу своїм більше щасливим конкурентам і наступникам. «Тільки той, хто стоїть понад усякими виборами й понад усякими партіями — той заінтересований у зрості, в скріпленню, а не у використуванні держави, — хто несе за сю державу не часову, а постійну аж до смерти* і по смерті перед своїми нападками відповідальність; тільки господар-монарх захоче й зможе тих найкращих організаторів знайти, до діла державного поставити, а негодящих усунути, не в'язучись ніякими партіями.»

Монархія, кажуть, завжди спірається на панів, на аристократію. На яку-б «аристократію» спірався такий український монарх? — На ту, відповідає Липинський, яка повстає «при праці й при війні, при обсіві ланів і при обороні села від бандитів і большевицьких ревізи-

свого завдання — опанування владою, став вже не революціонером, а консерватором.

Коли він ще з мотивів національно-економічних ширить світову революцію, то тільки серед інших народів, поза межами своєї влади.

Але наш український більшовизм, — чи є се дійсно класовий пролетарський рух, котрий в стані прискорити на Україні появу нової творчої аристократії, чи се просто прихильники російського більшовизму, наші самі крайні народолюбці-демократи? Коли се дійсно організація українського пролетарського класу, то будемо надіятись, що як російський більшовизм, усунувши здеморалізовану демократію й здегенеровану стару аристократію, повертає Росії світовий вплив і значіння, так само український більшовизм верне Україні державну незалежність і дасть нації нашій нову міць. Та коли се не справжні українські більшовики, виразники потреб і стремлень українського пролетаріату, а лиш крайні демократи, що «орієнтуються» на більшовицьку Росію, то вони найбільш небезпечні для нашої нації: «се — відроджена Брюховеччина, тільки в ще гірших і небезпечніших формах, що нашим народним масам готує так само нову національну й економічну неволю, а їх провідникам ту саму роль московських наймитів і агентів.»

Одначе, чи можлива тепер взагалі диктатура українського пролетаріату на Україні, під проводом якої українська нація могла-б здобути повну національну й державну незалежність? І як що така диктатура неможлива, і як що українська держава мусить бути відбудована під проводом інших класів та іншими методами ніж держава московська, то чи з погляду інтересів українського пролетаріату краще в ім'я національної ідеї пристати до спільної державної роботи з іншими українськими класами (як се робив досі пролетаріат англійський, німецький та ін.), а тоді вже в своїй незалежній державі зробити соціальну революцію, чи краще в ім'я соціальної волі знищити при допомозі російських більшовиків інші українські класи й самому пристати на становище поневоленої нації в пролетарській державі російській? Треба все пам'ятати, що чи буде світова революція чи ні, се в найменшій мірі залежить від українських більшовиків, але чи буде Україна чи її не буде, то за се між пролетаріатом усього світа тільки пролетаріат український понесе повну і єдину відповідальність.

Липинський висловлює сумнів, щоб Україна, де буржуазія не була здатна збудувати ні одної фабрики без допомоги від державного скарбу, вже дозріла до пролетарської соціальної революції, та щоб український пролетаріат придбав уже здатність економічну, розуміння праці й почуття законності в організації своєї праці. Але тому, що се зводиться вкінці до питання віри, то він не хоче розводити над сим дискусію.

Що-ж стосується «Радянського Блоку» на еміграції, то Липинський пригадує слова одного з прихильників цього блоку — проф. Грушевського, писані весною 1918 року про «Кінець московської орієнтації». В сій статті проф. Грушевський уважав найбільшим здобутком української революції «визволення від песього обов'язку» супроти Московщини, духове визволення від найтяжчого і найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення — «духового холопства, холуйства раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі і холопства, його апологетом і панегіристом». Пригадуючи, що таких слів на вітер не говориться, Липинський хотів тоді (писано було ним, пам'ятаймо, — весною 1920 року) вірити, що його побоювання не здійсняться, що «Радянський Блок» се не відроджена Брюховеччина, а «нова творча течія найкращого, принаймні в своїх власних очах, одже значить аристократичного по своїй природі українського пролетарського класу».

Тепер, по 25-тьох роках, ми бачимо, що ся остання надія Липинського на аристократичний ідеалізм (хоч-би і в «радянських формах!») української соціалістичної інтелігенції завела: і той емігрантський «Радянський Блок», і сам проф. Грушевський спромоглись тільки на те, щоб повторити стару Брюховеччину, тільки що в гірших, скарикатурізованих формах так званого тепер «сменовеховства».

Друга частина «Листів» присвяченна майже цілком питанню про «орієнтацію» української політики, себ то питанню про те, на які зовнішні сили повинні спертись Українці, відбудовуючи собі власну самостійну, незалежну державу. Тоді як писалася ця друга частина «Листів» — в осени 1920 року — се було пекучим питанням для української політичної еміграції: одні казали, що треба спертись на Поляків і за їх допомогою будувати Україну; другі орієнтувались на Москву, — хто на «білу» (тоді ще тримався у Криму Врангель), хто на «червону»; одні орієнтувались на Антанту, знов інші — на Німців і т. д. Як влучно характеризує Липинський, «орієнтацією серед політиків на Україні називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, залепнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з сею допомогою владу над своїми земляками».

Липинський рішуче відкидає усякі такі «орієнтації»: «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Ніхто з наших сусід чи дальших держав, на кого орієнтуються українські політики, в створенні сильної незалежної України не зацікавлений, протинно: вони власне й змагаються між собою за те, кому з них вдасться покористу-

ватися з слабости України й визискати її. «Як би нас було не 40 мільонів, а 1 мільон, і як би ми жили в якихсь пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то доставши відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи вже готової поліції, можна було б від біди завести у нас свій державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою ті зовнішні сили, яких ми хочемо вжити для політичного визволення сієї землі, і маючи замість свідомої, організованої нації сорок мільонів національно не усвідомлених а політично збаламучених ріжними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, трудно допустити, щоб хтось, в супереч нам самим, збудував для нас на нашій землі державу і організував нас в модерну європейську націю.»

Одже перед нами стоїть не проблем вишукання якоїсь спасенної орієнтації, а проблем організування такої сильної і авторитетної групи, коло якої могла-б національно об'єднатись і політично організуватись українська нація. А тому, що з усіх класів на Україні тільки клас хліборобський може мати потрібні для об'єднання та організування цілої нації силу й авторитет, то з цього класу й повинна вийти така група, таке ядро, біля якого об'єднуються живі сили, які політично організують і національно об'єднують нашу етнографічну масу, себ-то створюють українську державу і українську націю. Ні одірвана від ґрунту, економічно безсила й непродукуюча інтелігенція, ні малочисельний слабкий у нас пролетаріят цього завдання виконати не можуть.

Від об'єднання та організування українського хліборобського класу залежить об'єднання та організування цілої української нації. Але що саме треба розуміти під поняттям хліборобського класу? На думку Липинського се — «група родин, які посідають власну землю і на сії землі власною працею продукують хліб. Кількість і форма праці в класовій свідомості хлібороба не відіграють рішачої ролі: рішачим для сієї свідомості є факт індивідуального посідання землі та індивідуальної праці на землі. Але чи хлібороб має одну десятину, чи має сто десятин, він і в однім і в другім випадку хоче сії десятини зберегти. Чи він землю сам оре, чи наймає когось для оранки і сам організує ся оранку, він заінтересований в тому, щоб землю як найкраще обробити, як найбільше хліба випродукувати і урожай з як найбільшою користю для себе зреалізувати.»

Класова свідомість определяється тут способом хліборобської продукції, основною ознакою якої є «індивідуальна здатність хлібороба випродукувати як найбільше хліба на власнім участку землі.»

Опреділення класової свідомості хліборобської по числу найманої праці, по числу помічників у хазяйстві, не відповідає дійсности. І тому то всякі руйніки хліборобського класу покинули вже поділ на «тру-

дових» і «нетрудових» хліборобів, а взялись за те, що дійсно є підставою існування хліборобського класу — за приватну власність на землю. Бо тільки знищення приватної власности на землю може розвалити хліборобський клас, вибивавши з хліборобства його душу, усунувши момент творчости з праці хлібороба, що сею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі.

«Антагонізм між бідним і багатим хліборобом, так само як антагонізм між багатим і бідним пролетарем, не є антагонізм двох ріжних класів, двох ріжних способів продукції, та двох ріжних світоглядів, які-б впливали з тих ріжних способів продукції. Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом; багатий хлібороб дбає, щоб йому своєї землі не втратити. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти вищих класів, які споживають їхній хліб... Полягодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами — се внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів.»

Щоб усунути сей антагонізм, сею суперечку між багатими й бідними хліборобами, треба вести аграрну політику, яка-б спиралась на таких засадах: 1) посідання землею не є тільки право, але й певний обов'язок; кожен власитель землі мусить довести, що він є здатний сам провадити своє господарство і, коли він хоче задержати за собою свою землю, то мусить сам особисто на ній господарювати, сам особисто своє господарство упорядкувати. Задержати сією землі він матиме право лиш стільки, скільки йому, відповідно до його індивідуальної сили, адатности й потреби присудять місцеві хліборобські органи самоуправування (під контролем держави). Тільки вирішення земельних суперечок на місцях, в кождому окремому випадку особливо, а не в столицях одним для всіх способом, може оздоровити хліборобський клас і викинути з него всі негодящі елементи, неробочі й спекулянтські: багатих хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не «панамі-поміщиками», — у бідніших же хліборобів знищить землехацтво і зненависть до «панів»; бо буде видно всім, що з більшим посіданням землі зв'язані й більші державні, громадські й економічні обов'язки. 2) Має бути переведена плянова парцеляція маєтків, яких власители до виконання своїх обов'язків виявилися нездатні; при чім ця парцеляція має бути переведена так, щоб збільшити число середніх адорових селянських господарств і тим чисельно скріпити хліборобський клас. 3) Нарешті — забезпечення Українською Державою економічного поширення і розвитку хліборобського класу: здобуттям колоній, ринків для вигідного збуту хліба і т. д.

Само собою розуміється, що крім економічного мусить бути знищений і політичний антагонізм в межах хліборобського класу: мусить бути знищений поділ на «дворянство» і «крестьянство», так щоб сі два

стани злились в один: щоб з останків хліборобського дворянства і хліборобського селянства повстала нова провідна українська хліборобська верства, яка б своєю працею, своєю здатністю та своєю потребою здобула собі плувану й авторитет. Липинський признає, що в своїй масі наше помосковлене й спольщене дворянство вже у великій мірі вродилося, і що сі послідні могикане козацько-шляхетської доби мусять зникнути так, як колись зникли їх попередники — останні могикане доби варяжсько-князівської, бо такий закон природи. Але такий самий закон природи й те, що здорове зерно тільки на дозрілім дереві родиться, і що старе дерево, заким згине, мусить отсим своїм здоровим зерном землю кругом себе засіяти та з того здорового зерна нове, відроджене життя розпочати.

Одже — «без морально здорових та до громадської роботи здатних останків як помосковленого так і спольщеного українського дворянства не може бути сотворена нова хліборобсько-селянська державна провідна верства, не може бути об'єднаний нею хліборобський клас, а значить не може бути об'єднана і зорганізована українська держава... Дворянство українське само без селянства не збудує української держави й нації, але хто знищить тепер послідню, соціально здорову ще горітку українського дворянства, той не тільки не збудує української держави, але знищить заразом на цілі століття українську націю.»

Тільки такий державний лад сприятиме національному повороту старої й народженню нової політично чесної, сильної, державно-творчої, провідної української верстви, який усуне головні політичні причини нашої руйни. Се мусить бути такий лад, при якому джерело верховної влади на Україні буде перенесене з низу, де воно було від початку і за весь час Руїни, — на верх, де воно було в часах могутності нашої нації: за київських і за галицьких Князів і за Гетьмана Б. Хмельницького. Се мусить бути лад, при якому джерело верховної влади на Україні буде вповні незалежне від сторонніх позаукраїнських сил і всяких відповідних орієнтацій. Такий лад, се дідичне гетьманство, тоб-то українська монархія, а приймаючи на увагу ще й новочасні соціальні відносини — се **українська трудова монархія**.

Відбудовуючи гетьманство, ми відживляємо стару нашу національну традицію. Кожна нація має тільки таку традицію, яку вона сама собі в своїй історії витворила. Кожна нація може мати лиш таку форму національно-державного ладу, яка з сієї традиції виростає і на яку сієї традиції вистачає. *Нищити свою власну державно-національну традицію тому, що в ній в хиби й помилки, се значить не будувати, а руйнувати націю, се значить нищити самих себе.* Досконалити сю традицію, се-то обережно відкидати з неї все перестаріле й шкідливе, а за те з любовію й пієтизмом берегти і розвивати те, що показало свою

творчу силу — ось завдання того, хто будує, хто творить, хто живе життям нації, хто з життям нації зв'язує своє власне життя.

В нашій традиції гетьманства дві його прикмети показали себе шкідливими: виборність Гетьмана і його залежність від чужих держав. І тому великий Гетьман Богдан Хмельницький під кінець свого життя намагався установити *дідичну* владу гетьманську, а союзом з Швецією, хотів вибитися з під залежності від московського царя, зберігаючи при тім необхідний для України союз з Москвою. Се завдання стоїть сьогодні перед нами знову.

Ідея незалежності й суверенності української держави стає чим раз більше життєвим фактом. За свій гріх проти сієї ідеї заплатило в 1918 році своїм хвилимовим упадком відроджене гетьманство, хоч сей гріх мав навіть за собою поважні тактичні причини міжнародного характеру. І се найкращий доказ, що в теперішній стадії нашої національної свідомости неможливо помислити собі існування українського гетьманства, яко форми несuverенного, залежного існування нації. В поняттях нашої теперішньої національної свідомости тільки одно гетьманство не має права зрікатись ідеї повної незалежності нації. Бо гетьманство під чужим протекторатом, се вже пройдена нашою нацією стадія життя, се вже випробувана форма нашої національної традиції, при чім се форма, яка себе в житті нації не оправдала. Вертатись до неї — се значить іти назад, творити шкідливу реакцію.

З тих самих причин неможна вернутись до гетьманства виборного. Коли вся сила гетьманства, все його величчє, творче значіння для нації лежить в творчій силі того образу нашої національно-державної традиції, який воно собою виявляє, то носителем сієї традиції, Гетьманом України може бути тільки той, хто на підставі традиційного дідичного права ту традицію персоніфікує. Гетьманом України повинен бути тільки нащадок гетьманського, зв'язаного з нашою національно-державною традицією роду.

Маєстат української нації має бути єдиним і однаково дорогим для всіх Українців, а не крамом на політичну спекуляцію; мусить бути вирваний з під ніг партійних політиків, мусить бути поставлений за межі їх досягнення, мусить бути врятований від їхнього партійно-політичного вжитку.

«Гетьманство, пише Липинський, — се трудова національна монархія, се персоніфіковане в особі Гетьмана єдино-владство ідеї нації над цілим працюючим, продукуючим трудовим народом і всіми його класами, а не монархія-єдино-владство одної якоїсь касты — чи бюрократів, чи комуністів, чи конституційної демократії.» Гетьманство се не звиродніла монархія, — «не дійна, виподована батьками королева, яку сини перестали годувати, а тільки доять. Гетьманство се нова форма державного життя нації, яку ми для синів і нащадків своїх тяжкою

ватися з слабости України й визискати її. «Як би нас було не 40 мільйонів, а 1 мільйон, і як би ми жили в явних пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то доставши відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи вже готової поліції, можна було б від біди завести у нас свій державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою ті зовнішні сили, яких ми хочемо вжити для політичного визволення своєї землі, і маючи замість свідомої, організованої нації сорок мільйонів національно не усвідомлених а політично збаламучених ріжними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, трудно допустити, щоб хтось, в супереч нам самим, збудував для нас на нашій землі державу і організував нас в модерну європейську націю.»

Одже перед нами стоїть не проблем вишукання якоїсь спасенної орієнтації, а проблем організування такої сильної і авторитетної групи, коло якої могла-б національно об'єднатись і політично організуватись українська нація. А тому, що з усіх класів на Україні тільки клас хліборобський може мати потрібні для об'єднання та організування цілої нації сили й авторитет, то з цього класу й повинна вийти така група, таке ядро, біля якого об'єднуються живі сили, які політично організують і національно об'єднують нашу етнографічну масу, се-то створять українську державу і українську націю. Ні одірвана від ґрунту, економічно безсила й непродукуюча інтелігенція, ні малочисельний слабкий у нас пролетаріят цього завдання виконати не можуть.

Від об'єднання та організування українського хліборобського класу залежить об'єднання та організування цілої української нації. Але що саме треба розуміти під поняттям хліборобського класу? На думку Липинського се — «група родин, які посідають власну землю і на сій землі власною працею продукують хліб. Кількість і форма праці в класовій свідомості хлібороба не відіграють рішачої ролі: рішачим для своєї свідомості є факт індивідуального посідання землі та індивідуальної праці на землі. Але чи хлібороб має одну десятину, чи має сто десятин, він і в однім і в другім випадку хоче сі десятину зберегти. Чи він землю сам оре, чи наймає когось для оранки і сам організує се оранку, він заінтересований в тому, щоб землю як найкраще обробити, як найбільше хліба випродукувати і урожай з як найбільшою користю для себе зреалізувати».

Класова свідомість определяється тут способом хліборобської продукції, основною ознакою якої є «індивідуальна здатність хлібороба випродукувати як найбільше хліба на власнім участку землі».

Опреділення класової свідомості хліборобської по числу найманої праці, по числу помічників у хазяйстві, не відповідає дійсности. І тому то всякі руйніники хліборобського класу покинули вже поділ на «тру-

дових» і «нетрудових» хліборобів, а вважалися за те, що дійсно є підставою існування хліборобського класу — за приватну власність на землю. Во тільки знищення приватної власности на землю може розвалити хліборобський клас, вибивавши з хліборобства його душу, усунувши момент творчости з праці хлібороба, що сею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі.

«Антагонізм між бідним і багатим хліборобом, так само як антагонізм між багатим і бідним пролетарем, не є антагонізм двох ріжних класів, двох ріжних способів продукції, та двох ріжних світоглядів, які-б впливали з тих ріжних способів продукції. Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом; багатий хлібороб дбає, щоб йому своєї землі не втратити. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти інших класів, які споживають їхній хліб... Полагодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами — се внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів.»

Щоб усунути сей антагонізм, сею суперечку між багатими й бідними хліборобами, треба вести аграрну політику, яка-б спиралась на таких засадах: 1) посідання землею не є тільки право, але й певний обовязок; кожен властитель землі мусить довести, що він є здатний сам провадити своє господарство і, коли він хоче задержати за собою свою землю, то мусить сам особисто на ній господарювати, сам особисто своє господарство упорядкувати. Задержати сієї землі він матиме право лиш стільки, скільки йому, відповідно до його індивідуальної сили, здатности й потреби присудять місцеві хліборобські органи самоуправування (під контролею держави). Тільки вирішення земельних суперечок на місцях, в кождому окремому випадку особливо, а не в столицях одним для всіх способом, може оздоровити хліборобський клас і викинути з него всі негодящі елементи, неробочі й спекулянтські: багатих хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не «панами-поміщиками», — у бідніших же хліборобів знищить землехапство і зненависть до «панів»; бо буде видно всім, що з більшим посіданням землі звязані й більші державні, громадські й економічні обовязки. 2) Має бути переведена плянова парцеляція маєтків, яких властители до виконання своїх обовязків виявилися нездатні; при чім ця парцеляція має бути переведена так, щоб збільшити число середніх адорових селянських господарств і тим чисельно скріпити хліборобський клас. 3) Нарешті — забезпечення Українською Державою економічного поширення і розвитку хліборобського класу: здобуттям колоній, ринків для вигідного збуту хліба і т. д.

Само собою розуміється, що крім економічного мусить бути знищений і політичний антагонізм в межах хліборобського класу: мусить бути знищений поділ на «дворянство» і «крестьянство», так щоб сі два

працею, жертвами й посвятою ще повинні допіру сотворити. Хто хоче посад, нагород, концесій і всяких інших благ від своєї зручної політики, — хай собі іде в республіканську, буржуазну, соціалістичну чи комуністичну демократію». Там при виборах президента, при змінах правительств заховались ще всі темні сторони старої монархії.

Для збудовання української держави потрібно аристократії, здорової, міцної, здатної до творчості, а не аристократії звироднілої й нікчемної. «Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. — ось нова українська аристократія.»

Свою третю частину «Листів» (в збірнику «Хліборобська Україна», кн. III і IV, Відень, 1921/23) присвятив Липинський питанню «Про національну аристократію та про три основні методи її організації: клясократію, охлократію*) і демократію». Провідна думка автора лежить в тому, що «не етнографічна маса, яко така, не тип, не характер, не мова, не окрема територія творять самі по собі, автоматично, націю, а творить націю якась активна група людей серед сієї етнографічної маси, група, що веде серед неї перед в розвитку об'єднуючих, організуючих, будуєчих націю політичних вартостей».

Така група, чи такі групи людей існують в кожній нації, коли уважно придивитись до життя націй; се ті «найкращі в даний історичний момент серед нації люде, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації». Сих людей називає Липинський «національною аристократією», уживаючи сього слова, як уже вище ми згадували, не для означення аристократії родової, але в первісному граматичному значінню: з грецького — «найкращі люде». Рішачим для нього є той факт, що сі люде в даний момент стоять на чолі нації, що нація їх признає і під їх проводом організується, росте і розвивається: З сього погляду, на думку Липинського, аристократією можна називати і лицарів-феодалів за часів феодалізму, і двірську французьку шляхту за часів абсолютизму, і офіцерів Наполеона, і фінансову буржуазію, що править сучасною Францією чи Америкою, і англійську робітничу аристократію, об'єднану в англійських робітничих організаціях; навіть сучасних московських большевиків можна було би назвати аристократією, коли б вони змогли на ново зорганізувати московську націю й забезпечити їй дальший розвиток; так само предками нової

*) „Охл.ос“ по грецьки значить — юрба; охл. ократія — панування юрби. Липинський уживає се слово не в такім значінню, а в розумінні панування над неорганізованим розпорошенням як юрба суспільством громади сміливих матеріально не продукуючих завоюників, що тримаються силою своєї зброї й внутрішньої організації.

української аристократії стали б сучасні українські інтелігентські соціалісти та демократи, коли б вони своїми республікансько-демократичними методами зуміли перетворити й зорганізувати українську етнографічну масу в свідому і незалежну націю.

Прикметами національної аристократії являються матеріальна сила і моральний авторитет; витворюючись і складаючись з людей владі войовничої, лицарської, котрі беруть гору над елементами миролюбними, обивательськими, національна аристократія не може повстати «без стихійної волі до влади, до сили, до риску, до саможертви, до панування».

Коли Липинський писав першу половину цієї третьої частини «Листів» (в літку 1921 р.), тоді Україна кипіла ще вся в огні повстань проти большевиків. Сей стан життя на Україні трохи нагадував Липинському часи народження феодалізму в Західній Європі: «наші повстанчі отамани, як тодішні войовники-лицарі з часів упадку останніх державних слідів старої Римської Імперії, мають підлеглі їхньому мечу округи і ведуть постійну війну як з чужоземцями, так і поміж собою.» Як би весь цивілізований світ повернувся до часів феодалізму, то можна було би мати дані, що наші повстанчі отамани зорганізують нас в націю: «в постійній боротьбі між собою вони мабуть вкінці натрапили б на одного найздатнішого і найсильнішого, сей би підчинив собі всю решту, став першим серед рівних монархом, і його династія своєю традиційною, династичною, упертою, розумною політикою могла би зібрати до купи всі українські землі, так як, наприклад, династія Капетів зібрала землі французькі і сотворила націю та державу.»

Але як що весь цивілізований світ не зробить у себе собою революції на російський взірець, то й наша нація не зможе допустити середньовічної боротьби отаманів між собою: державно-національна організація України не може бути ділом тільки військового стану, бо технічно-матеріальний розвиток нашого краю довго вже переріс ті форми, які може витворити сам військово-лицарський стан. За державну організацію України повинні взятися ті, що володіють не тільки одним мечем, але й засобами продукції: землею й фабриками, себ-то лицарі-хлібороби, промисловці й робітники; тоді й ті, що володіють засобами війни, зброєю й організаціями озброєних людей, зможуть і мусітимуть повернути свою лицарську владу на оборону, а не на руйну власного краю.

Нації не може організувати й не може нею правити інтелігенція, що не володіє ані мечем, ані засобами продукції, а через те не має матеріальної сили і виступає так би мовити в ролі комісонера, посередника дійсної національної аристократії, котра одна не тільки витворює цінності, але й їх обороняє. В здоровому суспільстві, там де на його чолі стоїть національна аристократія, роль інтелігенції дуже почесна.

вона виконує роль «духовників і фахово-освічених помічників національної аристократії». Але як тільки вона замість критикувати старих правителів або вчити й організувати нових намагається сама правити націями, коли вона, сама не маючи державної сили, намагається зайняти місце національної аристократії, — тоді починається її шкідлива, руйнуюча роль в житті нації.

Одною з найбільш яскравих проявів сучасного бажання матеріально непродукууючої інтелігенції захопити в свої руки владу на цілм світі вважає Липинський інтернаціональний революційний соціалізм. Ідею інтернаціонального соціалізму й диктатури пролетаріату, каже він, створили люде, що самі не належали й не належать до продукууючого пролетаріату. Вони стремлять утворити своє панування касты, яка сама в матеріальній продукції участы не бере, а тільки буде регулювати й правити продукцією соціалізованою. Одже диктатура пролетаріату в дійсности стає диктатурою інтелігентських вождів пролетарських політичних партій. Тому то раніше чи пізніше свідоме робітництво, як се вже тепер видно в Англії, скине з себе панування інтелігентських провідників і, заволодівши засобами продукції, само порядкуватиме своєю долею і виконуватиме самостійно ту велику роль, яка йому належить у загальному житті нації: «робітничий клас, здобуваючи собі своєю активною і свідомою участю в національній продукції реальну матеріальну силу для влади, і одночасно скидаючи з себе гіпноз словесних інтелігентських інтернаціональних утопій, вступає тим самим в ряди старої національної аристократії і разом з силою здобуває собі моральний авторитет в очах цілої нації.» До того йде по країнах найбільш цивілізованих.

Але чим більше яка нація темна, неграмотна, чим більше вона не любить і не вмє працювати, тим більше вірить вона в спасительну і чудодійну силу партійних «соціалних програм», нагадуючи собою ті часи, коли замість добре орати та інтензивно обробляти поле, закликали знахорів, щоб вони своїми словесними заклинаннями спровадили добрий урожай!

Отсим самим «змаганням безсилої, здекласованої інтелігенції захопити в свої руки політичну владу і провід в нації не міській, а в нації сільській», поясняє Липинський і появу на Україні «есеровщини». Своєю політичною діяльністю есери підрізали морально єдину українську національну силу, яка могла була встояти проти большевизму: вони підрізали хазайновите, хліборобське, більше чи менше земельне українське землевласницьке селянство. Ослабивши українського «пана і куркуля», вони підготували панування на Україні «Вохри» і «Комбедів». Замість явити світу «нове слово» української соціалізації, вони повернули на цілі десятиліття назад розвиток хліборобської культури на Україні.

Підготовлене українськими есерствующими інтелігентами панування большевиків стало впоперек шляху національного відродження і політичної організації хліборобського класу на Україні; а тимчасом лиш сей хліборобський клас один тільки в стані, маючи для сього матеріальну силу, сотворити українську державу, один тільки в стані дати державну організацію своїй державі і тим задержати як навалу руйників-кочовників зі сходу, так і ще небезпечнішу навалу хижацького інтернаціонального капіталу й ворожої чужонаціональної хліборобської колонізації з заходу.

Липинський не вірить, щоб наша інтелігенція могла дати українському хліборобові реальну організовану силу, якою б він міг скинути реальну організовану силу большевицького кочовника. Сама нездатність до сього діла української соціалістично-республіканської інтелігенції таїть в собі велику небезпеку для українського хлібороба і для цілої української нації своїм деморалізуючим впливом.

В смертельнім поєдинку між кочовником і хліборобом, останньому, щоб перемогти, треба протиставити залізній охлократичній організації кочовників — залізну класову організацію хліборобів. Треба створити таку спартанську фалангу, яка б спозна моральною залізною дисципліною, «непорушною стіною своїх штиків, опертих на власну силу свого плуга і на почуття сеї моральної лицарської дисципліни, нищила би запал кочового налету, розбивала б найстрашнішу зброю кочовників: масовий гіпноз, який веде юрби до бою».

Зорганізувати хліборобський клас в таку фалангу і нею оборонити й захистити цілу українську націю й державу може тільки трудова монархія в її традиційній та історичній у нас формі гетьманства. «Єдиним в дійсности нашим серйозним ворогом і ворогом достойним того, щоб з ним помірятись, був і є прекрасно своєю охлократичною большевицькою аристократією зорганізований всеросійський кочовник.» Відперти його навалу може тільки залізна класова хліборобська організація людей «зв'язаних однаковим способом праці і однаковим способом думання, володіючих однакожими засобами продукції, людей, яким знищення сих засобів продукції — в данім разі землі і господарства — грозить неминучою смертю». Таку організацію може створити у нас тільки гетьманство.

Другу — найдовшу половину цієї частини (вона займає 160 сторінок друку в кн. IV «Хліборобської України», 1922/23 р.) присвятив Липинський теоретичному питанню: як повстає взагалі націонерна аристократія, від чого залежить її моральний авторитет, одним словом, як повстає і висовується на чоло певної нації та її активна меншість, яка творить матеріальні й духові громадські вартости, що потім переймаються і засвоюються цілою пасивною більшістю нації й допомагають

їй об'єднатись в один суцільний, свідомий організм. Липинський бачить три способи чи три методи витворення національної аристократії: охлократія, клясократія і демократія.

Охлократія, се на думку Липинського, метод організації аристократії такої нації, яка завдяки малому розвитку свого матеріального й культурного життя, або ж по причині попередньої руйни свого життя, ще не витворила міцно звязаних між собою по способу своєї матеріальної продукції клясів; така нація ділиться тільки на політично безформенну, економічно нездиференційовану юрбу (юрба по грецьки — охлос, звідси: охлократія) та на тих, що правлять сією юрбою при помочи своєї озброєної й міцної в середині організації.

Класократією називає Липинський метод організації такої нації, яка на протязі свого матеріального й духового розвитку вже виразно поділилась на органічні кляси, котрі володіють персонально і безпосередньо своїми засобами продукції та сповні міцно в середині однаковим способом матеріальної праці й однаковою психікою. Однаковість сієї психіки впливає як з однакового способу праці, так і з їх внутрішнього расового родства та спільної історичної традиції.

Нарешті **демократія** означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї або чужої колоніальної експанзії настільки вже клясово й расово перемішалася, що природні угруповання працюючих людей (якими являються фізично, духово й матеріально споріднені кляси) вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно незрівноважений тип мішанця-метиса та, замість поділу на кляси, появилася хаотичний конгломерат одиниць, взаємно собі чужих, взаємно себе ненавидячих і звязаних в одно національне тіло останками національної і державної організації, що була витворилася під пануванням колишньої клясократичної чи охлократичної аристократії.

Питання про аристократію — розуміючи під цим, як вище зазначено, дану провідну верству — взагалі звязане тісно з питанням про повстання нації. Виясняючи як повстає нація, Липинський підкреслює, що повстання нації тісно звязане з організацією держави: на даній території, серед даної пасивної маси появляється активна група — перша національна аристократія — котра кладе підвалини власної, окремої державної організації й тим завязує основу нації. Без своєї суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава — се синонім влади власної аристократії і, як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави. Тільки власною державою може дана нація захистити свою власну матеріальну і духову культуру від знищення її чужими націями.

Що-до того, як звичайно повстають державні організації, то Липинський, як і величезна більшість соціологів правників та істориків вважає, що звичайно се буває наслідком появи на певній території, серед пасивної, інертної місцевої маси населення, — більш рухливих та активних людських громад (своєї чи навіть чужої раси), котрі опановують оту пасивну, інертну масу. Вони являються організуючою силою, тим цементом, що звязує, сполучує в одно ціле розпорошену людську масу й творить з неї націю, вбираючи в себе усе, що є найкращого, найактивнішого, найбільш здатного до життя зпосеред сієї людської маси.

Між всією органічною верствою активної меншости й пасивною масою витворюються певні взаємовідносини; і від того, чи зуміє активна меншість придбати собі в очах маси моральний авторитет, який би виправдував її провідну роль, залежить, чи виконуватиме ся меншість завдання дійсної національної аристократії: творити сильну, організовану націю у власній незалежній державі.

Липинський розглядає той тип взаємовідносин між активною меншістю й пасивною масою, який він називає *клясократичним*. Звичайно активна меншість сього типу здобуває собі провідне становище шляхом оружного завойовання. Але своє панування вона вдержує завдяки своїй власній внутрішній єдності та прекрасній організації і завдяки налаженню громадських законних взаємних відносин з пасивною масою, без ошуканства, без помсти й рабського поневолення. Так було, приміром, в історії завойовання Англії зайшлими з Нормандії під проводом Вільгельма і вже організованими Норманами. Буває й так, що ся активна лицарська верства витворюється на місці, як се було з городовими, осілими на землі козаками на Україні, що за Б. Хмельницького опанували Україною й стали її національною аристократією.

Бажання матеріальної праці й шукання для сієї праці нового місця осідку є побіч лицарськості й войовничості другою основною прикметою сього типу людей. Вони скрізь і завжди не тільки войовники, але й продуценти, творці нових цінностей. Вони на своїх участках, на своїх варстатах праці, будують свої замки, свої двори, свої кутори, свої фабрики і там самі працюють та самі організують біля себе працю місцевої людности. Одночасно готові вони на кожний поклик найстаршого, голови їх держави, свої плуги, стада, доми покинути, зброю одягнути і в бій на оборону своєї землі, свого варстату праці піти. Отсей інстинкт осілості й персонального проводу складає третю основу прикмету сих людей.

Своєю покорою перед монархічною владою, своїм послушком для неї, обмеженням своїх апетитів наказами сієї влади, яка існує реально, яку всі бачать, до закону й до суду котрої всі мають доступ, усувається з психіки маси почуття беззаконня, рабства, почуття безсилности перед пануванням необмеженої нічим грубої сили. Тільки отака обме-

жуюча законом жадобу пануючої аристократії і сама обмежена законом влада монархічна дає сій аристократії моральний авторитет в очах пасивних мас. Тільки знаючи, що пасивна маса, як і активна меншість, однаково мусять слухати монарха й персоніфікованого в його особі закону цілої нації й цілої держави — маси переймають активність і творчий порив тої меншости, тої аристократії. Тільки класократична, оперта на проводі організованих класових аристократій монархічна влада уможливила національну — громадську і матеріальну творчість мас, народження з меншости й більшости одної сильної, органічної нації. Без такої монархії не повставали нові нації; без неї не було і не може бути класократії.

Прикладом правління класократії вважає Липинський стару Англію. Її класократична аристократія повстала з армії продуцентів: осівши на землі на стало, взявшись до організації продуктивної праці, вона заховала свою військову дисципліну й дух. Характер організованих і дисциплінованих лицарів-продуцентів — а не розпорочених продуцентів-індивідуалістів — вона передала своїм дальшим поколінням і новим класовим англійським аристократичним формаціям, кінчаючи останньою: робітничою, пролетарською аристократією. В сім джерело вікової могутності Англії: всі революції в Англії кінчались реставрацією монархії і з внутрішньої боротьби переможцем виходив усе принцип всекласової єдності нації. «Коли Англія се така країна, що має найсильнішу державу, хоч нема в ній ані сильної бюрократії ані сталої армії, і де монарх не править а царствує, але ті що правлять, правлять завжди іменем монарха, котрий персоніфікує в собі маєстат цілої єдиної нації, — то причин цього факту треба шукати в класовім методі організації англійської аристократії.»

Прикладом класократії вважає Липинський, як уже згадано, і наше городове козацтво, яке, повставши з розселення в південній Україні XVI й на початку XVII вв. зайшло з Польщі й північно-західних українських земель земельно-лицарського елемента, що швидко засимілювався біля подібного йому місцевого ядра, витворило військову лицарську організацію, прекрасно спаяну в середині. Ставши землевласниками, городова козацчина визволилась завдяки отсій своїй внутрішній військовій організації і завдяки об'єднанню з пасивними масами одною православною вірою, згід панування демократичної*) Польщі і за часів Б. Хмельницького поклала основи класократичної монархічної української нації й держави.

Другий тип взаємовідносин між активною меншістю й пасивною більшістю се, як його зве Липинський, *охлократичний*. Охлократи також здобувають владу завойованням, але вони не завойовують зверху,

по лицарськи, перемігши в чеснім оружнім бою: всяке охлократичне завойовання відбувається знизу. Воно спирається завжди на бунті незадоволених, соціально пасивних мас проти власної здеморалізованої аристократії і на повнім винищенню сїєї аристократії перемігшими при помочи сього бунту охлократами. Щоб здобути собі перемогу, охлократ мусить свого ворога вигубити, а не тільки перемогти його як класократ.

Всяка охлократія має тільки одну реальну силу — силу меча. Але сею силою при своїй неосілості, матеріальній непродуктивності і нечисленності, в порівнанні з пасивними масами, вона може правити сими масами тільки тоді, коли вона репрезентує одночасно ще й якісь надлюдські сили містичні; однаково, чи се буде містицизм релігійний (як наприклад в ісламі), чи се буде містицизм раціоналістичний (як напр. в комунізмі).

Територіального патріотизму, який лежить в основі органічної нації і який випливає з інстинкту осілості, в охлократичній аристократії не буває. І коли попередні аристократії не дали пасивним масам національної свідомости, то охлократія сїєї свідомости не витворює ніколи.

Дуже часто після панування охлократії приходять панування класократії. Влада охлократії виразна, простолінійна, безкомпромісова і войовнича. Тому і опозиція до неї прибирає такі самі безкомпромісові, острі і простолінійні форми. В той спосіб охлократія своїм пануванням часто викликає відродження або народження класократії.

Типовим прикладом непорушного на протязі століть панування охлократії може служити, на думку Липинського, Росія. В старій Московщині при помочи татарського державного апарату, який опинився вкінці в руках царя, місцева нечисленна боярська класократія була винищена дуже скоро. Боярство московське було винищене царськими опричниками. Одержавши перемогу на місці, московська охлократія кинулась здобувати нові землі. Метод сього завойовання був скрізь однаковий: при помочи сильного централістичного державного апарату, за яким стояла сильна армія, і при піддержці місцевих охлократичних елементів підіймався в країні, що мала бути завойована, «народ» проти «панів» і тоді, коли наші були вже в достаточній мірі залякані, а народ загінотизований могутністю переможної влади, приходила Москва і увільняла народ згід ненависної йому політичної влади здеморалізованих панів і всіх повертала терором в послух, стагну, залякану юрбу.

Моральний авторитет російської охлократії спірався на тому захисті, який знаходили в реакційній абсолютистичній владі пасивні народні маси перед примусом їх до більше інтензивної матеріальної продукції і громадської творчости з боку матеріально і політично актив-

*) Панувала тоді в Польщі шляхетська демократія.

них елементів. Поки «пани» були такими самими рабами царськими, як і «народ», поки вони не сміли проявляти ніякої власної матеріальної і політичної акції, а мусіли робити тільки «панцину» цареві таку саму, як і народ робив їм — але не як панам, тільки як рабам царським, — доти в пасивності і нерухомості благоденствував народ і доти влада охлократичного царя мала повний моральний авторитет серед пасивних народніх мас і була як і вони непорушна. Увільнення дворянства від примусової служби державі поклато в Росії першу основну розколину цілого суспільного життя і привело вкінці, вже за наших часів до знищення охлократії царської новою охлократією комуністичною. Стара російська охлократія упала тому, що вона вже стала не народньою, що вона втратила підстави, на яких держиться всяка охлократія. Російське земельне дворянство не тільки не зуміло стати потрібним в очах народніх мас, а дожилося до того, що різні ліво-охлократичні «народні вожди» зробили з нього найбільше лютого «ворога народу». Народній гнів звернувся не тільки проти них, але й проти царя, який з оборонця народу від панів став тепер в народніх очах оборонцем сих панів від народу. В результаті в Росії установилась знов дійсно «народня», на пасивності мас оперта, глибоко реакційна, крайне ворожа до всякої неополіцейської — матеріальної, політичної і духової — творчості, охлократична комуністична влада.

Але і над нею, як і над старою царською охлократією, висить Дамоклів меч усякої охлократії: питання матеріальної продукції. Бо неможна нагайкою примусити народ продукувати. При високій техніці матеріальної продукції, яка вимагає не стадного, а індивідуального, свідомого і зорганізованого зусилля — поділу праці і творчого напруження не тільки фізичних, але й духових сил кожної одиниці, — охлократична, хоч би й комуністична нагайка тратить всю свою чудодійну силу.

Дуже різкими негативними рисами характеризує Липинський третій тип взаємовідносин між активною меншістю й пасивною масою, котрий він називає хаотичним, се — тип демократичний. Представники активної меншости цього типу ніколи не належать до одної усталеної раси. Се можуть бути: виходці з різних країн, представники різних рас (наприклад місцевої й семітської), або взагалі здекласовані виходці з різних верств, продукт випадкової й хаотичної мішаними різних рас на такій території, яка не має власної відпорної державної сили або в якій ся відпорна сила ослабла і тому туди безупинно напливають чужоземці зовні. Розуміється, ці люде різних рас, різної психіки й різних інстинктовних хотінь не творять ніколи суцільної, міцно одним духом спаяної організації. Захопивши владу над пасивною масою вони весь час б'ються між собою за сю владу. Се не палючі суцільні класові аристократії, обмежені в своїй владі релігією й монархією, а хаотичний

конгломерат вічно воюючих між собою конкурентів до необмеженої республіканської влади. Між ними бувають продуценти и непродуценти: люде з великим поривом до матеріальної творчості і поруч них завжди ціла маса матеріально непродукуючих посередників: купців, фінансистів і т. зв. інтелігентів, з нахилом у перших до грошевої, і других — до розумової спекуляції.

Владу над масою вони завжди здобувають шляхом мирного проникання (паціфістичної пенетрації). Се проникання може бути зовнішнє і внутрішнє: в першій випадку демократи розкладають і захоплюють в свої руки державну організацію иншої нації, в другій вони роблять се саме з своєю нацією. Захоплюючи владу, вони ніколи не рахують на свою власну силу. Вони народжуються і розвиваються завжди під захистом чужої — клясократичної або охлократичної — державної організації. Ніколи не протиставляють вони чужій державній організації — власної державної організації, а стараються захопити сю чужу державну організацію шляхом її розкладу, підбурюючи проти неї пасивні маси.

Складена з різних здекласованих і вирваних з свого органічного оточення, расово й духово різнородних типів, т. з. інтелігентська верства витворює групу найбільш мішаних расово і найбільш неоднорідних духово демократів. З них складається боввий авангард демократії. Вони фабрикують всі різноманітні програми будучого «народного щастя», організують народ для боротьби за демократичні ідеали, реалізація яких завжди приносить користь не народові, а тільки демократам і перш за все їх найсильнішій категорії — т. зв. тепер буржуазії.

Всяка демократія завжди усуває заважаючу їй і обмежуючу її владу монарха. Вона завжди хоче стати «суверенною», хоче сама необмежено правити в своїй вільній і свобідній «народній» республіці. У всякій такій демократичній «народній» республіці репрезентує «народ» і править його іменем скрізь і завжди отся демократія, користуючись захопленням в свої руки державним апаратом, щоб приборкати народні маси, як що вони почнуть ворухитись, занадто повіривши в обіцяну демократами свободу і щастя.

Ні одна нація не почала і не може почати свого існування від демократії. Демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або з своя власна національна держава, се-то там, де вже були і правили свої власні клясократичні або охлократичні аристократії.

Історія Франції, на думку Липинського, може служити типовим прикладом, як з розкладу клясократії і з нездатности охлократії справитись з проблемами матеріальної культури повстає панування демократії. Та ми спинимось на иншому, більш цікавому для нас прикладі, який наводить Липинський, на прикладі Польщі.

Польща повстала із розселення між пасивною славянською масою прекрасно зорганізованих зовоївників Ляхів, які були мабуть норманського походження і прийшовши сюди, дуже скоро осіли на землю та разом із місцевим клясократичним ядром витворили перший основний кляс лицарів — землевласників. Влада сих зайшлих Ляхів, що засимілювались з місцевим польським населенням, поклала основи польської клясократії, а разом з нею основи польської нації і держави.

Але клясократія в Польщі довго не удержалась. Головною причиною упадку клясократичної аристократії була тут її зavelика перевага над пасивною масою та збільшення її числа і непомірне збогачення через поширення на чуженаціональні території. Утрата почуття рівноваги між аристократією та пасивними елементами завдяки численности аристократії привела до зведення ні на що королівської влади і до панування шляхетської демократії. Тепер необмежена влада суверенного «шляхетського народу» опинилась в руках вічно воюючих між собою, зажерливих і анархістичних магнатів, що купували для своїх цілей суверенні голоси і симпатії сього «народу». Під впливом демократизації сей шляхетський народ перестав бути організованим клясом лицарів та продуцентів-землевласників. Він повернувся в хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю республікою. Всю організацію продуктивної матеріальної праці вони переклали на пасивну масу, позбавлену вкінці всяких прав і тієї охорони закона, яку дала сим масам колись реальна, а тепер фіктивна монархічна влада. В результаті прийшло до упадку Польщі.

Сучасна демократична Польща, що повстала з перемоги Антанти, змогла наладити у себе сяку-такую владу тільки завдяки фінансовій піддержці і зброї, одержаній від антантських держав; завдяки одиченому по Австрії в Галичині державному апаратові, а також завдяки власній «пепесовській» (P. P. S. — польська партія соціалістична) охлократії. Спираючись на свою добру охлократичну організацію і виставивши революційні охлократичні гасла, пепесовці в своїх військових організаціях створили зачатки польської армії. Але сила їх, як і попередних польських охлократій, дуже слаба в порівнанні з демократією, шляхетські ряди якої, що мали ще в собі останки старої клясократичної культури, рідшають і натомість туди вливаються широко зажерливі й спекулянтські представники інтелігентського, фінансового та промислового міщанства. Пепесовська охлократія підрізала своєю революційною ідеологією й діяльністю останки польського консерватизму, не маючи одночасно сили винищити наростаючу на його місце демократію. В результаті вона спричинилась до перемоги демократії і тепер розкладається в сьому новому польському хаосі, гублячи швидко свій моральний авторитет в очах обдурених нею пролетарських і селянських мас.

Завдяки всьому сьому існування польської держави стане зовсім проблематичним з хвилиною, коли перестануть піддержувати її сторонні сили і коли минеться слабкість її сусідів. Бо тільки «інтересом» сильних «союзних» держав і слабкістю держав ворожих може держатись така позбавлена власної внутрішньої — клясократичної чи охлократичної сили — демократична держава.

На підставі аналізу ріжних форм організації й розвитку націй, Липинський приходить до підтвердження виставленої ним тези: що без власної аристократії, се-то здатної до проведу верстви, не може бути нації, і що ся аристократія для виконання своїх завдань має тільки три способи, три методи організації себе і своєї нації: охлократію, клясократію і демократію. Який із сих трьох методів мусимо прийняти ми для нашої української нації? Відповідь на се питання випливає з усього попереднього викладу, але щоб іще ясніше довести що українська нація може бути зорганізована лиш методом клясократичним, щоб показати це на живих прикладах з українського життя в сучасному й минулому, Липинський ще раз зупиняється на цьому питанні в IV частині своїх «Листів», названій ним: «Про політику» (надруковано в V-ій кн. «Хліборобської України» 1924—1925 р.). Він зясовує тут, як за допомогою клясократичного методу може бути організована влада на Україні й організоване саме громадянство, щоб створити й забезпечити самостійну, незалежну державу на українській землі й тим самим забезпечити існування та розвиток української нації.

Головною передумовою можливости створити Українську Державу Липинський вважає присутність у людей, що хочуть ту державу будувати, — твердої й непохитної волі до того; мужнього хотіння тої держави, опертого на почуття любови до української землі, на бажанні знайти спільну політичну та національну мову з усіма її мешканцями. Треба брати людей, що живуть на Україні, такими, якими вони є, і на цих дійсних, реальних Українцях, а не на витворах політичної або літературної фантазії старатись здійснювати українську державно-національну ідею: «державна скрізь і завжди обіймає все громадянство: всіх без винятку людей, що живуть на даній території. Пя проста істина — з ряду наприклад тих, що земля кругла — була довго, та єсть і по сьогоднішній день для більшости українських політиків абсолютно невідома. Політик-державник мусить її собі усвідомити дуже ясно. Доки він цього не зробить, вся його політична діяльність, хоч би і найбільше націоналістична і самостійницька, може бути всім, але не політикою національною.» Для українського державника Українцем, своїм, близьким, людиною одної нації — єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) звязана з Україною; тільки з територіальною — політичною і патріотичною — форми національної свідомости

може вирости Українська Держава і Українська Нація. Коли «Українцями» буде вважати себе тільки одна група мешканців України, то інші місцеві групи сполучаться з мешканцями чужих земель і спільними силами побють, як завжди побивали, цю групу, що схоче змонopolізувати для себе Україну.

Крім волі (хотіння) треба мати живу й глибоку віру в правдивість, законність і необхідність своїх хотінь та своїх вчинків. Тільки з такої віри випливає завзяття, витривалість і непохитність, які передаються з покоління в покоління і нарешті доводять до мети. Без віри в правдивість, законність і необхідність своїх вчинків не може бути й поваги до самого себе. Та провідна верства, яка береться будувати Українську Державу, мусить мати повагу до себе, до своєї ідеї. Без цієї власної самоповаги не можна викликати поваги до своєї справи з боку других людей.

Всіх цих прикмет: твердого хотіння, патріотизму, віри, самоповаги — як раз бракувало й бракує досі українській с.р. та с.д.-ій інтелігенції, зараженій «гниллю розкладу Росії», прищепленою їй її «інтернаціональними» російськими вчителями. Через те вона не могла й не може створити української держави.

Метою, всякої політичної акції є *влада*, як змога вжити матеріальну силу для здійснення своїх хотінь. Влада здобувається людьми на окресленій території, серед живучого на цій території громадянства. Територія єсть одним з основних чинників державної політики. Але щоб уміти з цього чинника скористуватись, треба з свідомости своєї території та хотіння мати на ній свою окрему владу, свою окрему державу — виробити в собі патріотизм: патріотизм — свідомість своєї території, а не сама територія — лежить в основі буття і могутности держав. В протилежність до патріотизму, сучасний демократичний націоналізм і сучасний соціалізм являються поняттями і хотіннями нетериторіальними. В їх основі лежить свідомість громади, а не території, почуття спільности з людьми одної віри і одного стану хоч-би і на чужій території, і зненависти до людей чужої віри і чужого стану, хоч-би і на своїй території. Не маючи ж патріотизму, не маючи свідомости своєї території і почуття спільности всіх її мешканців, ми не могли мати на ній і своєї власної держави. Нахил Українців до вироблення в собі екстериторіальних — таких що не стоять в тіснім нерозривнім звязку з територією — ідеологій, дуже використовували для себе наші сусіди: вони піддержували цей нахил, натомість старались не допустити розвитку серед Українців патріотизму, який би спільним почуттям території обєднав би Українців, витворив серед них територіальний сепаратизм і в результаті довів до державного, а за тим і до національного відокремлення Українців.

Нацією не єсть само громадянство, а тим менше якась одна його частина: селяне, інтелігенти або що. Так само нацією не єсть тільки сама держава. «Наприклад, держава завжди була, єсть і буде на Україні. Але тільки в деяких коротких історичних добах держава на Україні приймала за свою ідеологію — національну ідеологію місцевого громадянства, одмежовувалась територіально од інших держав, і в той спосіб ставала Державою Українською. Центр державної влади не лежав на українській території. Серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тоб-то свідомости своєї української території.» Одже щоб з мешканців України витворилася нація, треба: 1. щоб на її території повстала така політично активна верства, яка має сильно розвинене стихійне хотіння влади, скріплене вірою в законність своїх хотінь; 2. щоб ця верства була об'єднана ввнутри й дисциплінована; 3. щоб вона була здатна до розвитку в собі патріотизму і 4. щоб серед громадянства на Україні знайшлися добрі організатори ідеології та продукції, котрі своїм авторитетом примусили б державну владу з собою рахуватись, а також своїм авторитетом серед громадянства піддержували.

От коли б такі взаємини між державою й громадянством витворились на українській території, коли б громадські ідеологічні й матеріальні хотіння бути нацією, допомагаючи завоювати владу тій верстві, яка по своїм прикметам тої влади хоче й може її завоювати, знайшли б в цім завоюванні свою реалізацію, тоді лиш могла би перетворитись недорозвинена, недержавна, живуча тільки літературними мріями народність — в розвинену, реально існуючу, державну націю.

Які людські типи треба вважати основними для політичної акції? Дві сили грають рішачу роль в рухові людських громад: продукція і ідеологія. Кожна з цих сил, для здійснення своїх хотінь, хоче тим чи иншим способом опанувати державу, хоче мати в своїх руках силу примусу, силу, так би мовити, меча. У відносинах стихійних людських хотінь до діл меча бачимо такі два основних типи: тип *войовника* і *невойовника*. Войовник се той, який хоче і може для здійснення своїх хотінь ризикувати своїм власним життям і взяти меч сам персонально в свої руки. Невойовник се той, що для здійснення своїх хотінь хоче силою примусу, силою меча, в той чи инший спосіб — чи при помочи золота, чи при помочи слова — заволодіти, але не хоче ризикувати своїм життям і брати цього меча в свої руки. Далі, крім войовників і невойовників з погляду політичної акції треба розрізняти між людьми ще *продуцентів* і *непродуцентів*. Продуцент той, хто в боротьбі з природою сам власноручно, або організує особисто ручну працю других, добуваючи сирові матеріали та перероблюючи їх на потрібні людям предмети. Непродуцент — той хто сам не продукує, а натомість виконує

інші функції необхідні для людського життя, чи то в сфері праці державної, чи інтелектуальної, чи в сфері обміну.

З погляду політичного основна різниця між продуцентами й непродуцентами лежить в їх ріжному відношенню до ідеології: продуцент не живе з ідеології коли він до того ще й воєвник, то він поруч своїй владі державної, владі меча, може признати ще владу ідеологічну (духовну — тоді, коли ця влада скріплює та організує його політичні змагання). Непродуцент-же, захопивши владу, буде завжди старатись сполучити в своїх руках владу меча і владу ідеології, владу світську і владу духовну. Єсть і інші різниці: у продуцента (тому що в своїй праці він стикається з відпорною силою матерії) більш розвинуте чуття реальності, дійсности, у непродуцента-ж бачимо більший нахил до розумовання, до абстракції, нахил до творення фантастичних планів і утопій. Врешті — у продуцента більший нахил до осілости, що має велике значіння для розвитку патріотизма, а у непродуцента — до кочовництва.

Комбінації для відносин до меча, продукції й ідеології дають такі основні для політичної акції типи людей: воєвник-продуцент, воєвник-непродуцент, невоєвник-продуцент, невоєвник-непродуцент. Політик-державник не повинен почувати ненависти до того чи іншого типу. Він повинен пам'ятати, що всі ці громадські типи реально існують й мають своє законне місце в громаді. Завданням політика-державника не може бути винищення якогось типу: політик-державник повинен знати, які політичні наслідки веде за собою для держави і нації політична перемога кожного з цих типів, і відповідно до того, які завдання він ставить перед цілою своєю нацією, він тим чи иншим способом допомагає перемозі того типу, чие панування сприяє його завданням. Найкращий метод здобування та організації влади є той, що забезпечує всім цим типам гармонійне співжиття в державі. Метою українських політиків-державників є перемога на Україні типу воєвника-продуцента. Але це не значить, що політики-державники тим самим повинні змагати до винищення наприклад Українців «культурників». Навпаки, цей тип вони мусять берегти, бо і він необхідний для будови держави.

Метод, який веде до перемоги типу воєвників-продуцентів — це класократія; який веде до перемоги воєвників-непродуцентів — охлократія і нарешті той, при якому влада опиняється в руках невоєвників-продуцентів і непродуцентів — демократія.

Головну «хворобу» Українців Липинський бачить в їх недержавности. Ми — громадянство недержавне. Це значить, що ми держави, як реального втілення нашої окремішности, не маємо не тому, що нам

заважає якась чужа зовнішня сила, а тому, що не вмiєм самі в собі хотіння свої власної держави розвинути і своїми власними силами здійснити. Щоб з цієї «хвороби» вилічитись, треба пізнати її причини. Цих причин єсть дві групи. Перша — це зовнішні, «статичні» причини, от як наше тяжке географічне положення. Друга — це наші внутрішні причини, т. зв. «динамічні», себ-то способи нашого ділання в даних нам природою умовах. З цих двох причин впливає ще й третя: неусталеність раси, велика домішка ріжних расових типів, що відбилося на нашим постійнім ворогуванні й недовірі ріжних українських громадських верстов між собою. Нарешті четверта причина — перевага у нас чутливости над волею, наш політично руїнницький, занадто чутливий темперамент. Всі ці причини Липинський зводить разом до одної: неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами вдержати.

В наслідок цих причин найбільш активна і єдине здатна до державного проводу воєвничча верства на Україні, не витворивши в моменті державного унезалежнення Української Землі свої власної сильної і авторитетної влади, винищила сама себе в кривавих усобицях. Недобиті останки цієї верстви, рятуючи від своєї власної анархії існування самих себе, кличуть на Україну чужоземні влади. Ці влади опановують таким чином Україну її ж власними провідними силами і тому винищують в українських людях почуття єдности і спільности супроти чужоземців, те почуття, яке витворюється тільки в спільній війні за свою владу проти влади чужоземної. Наслідком чужого впливу на розбиту внутрішньою боротьбою українську провідну верству являється поділ цієї верстви на дві взаємно ворогуючі частини: москвофільську і полонофільську. Входячи в дві чужоземні держави — московську і польську — українська державно-творча провідна верства траить свою консервативну єдність і розкладається: москвофіли — в москвофільським охлократичним самодержавію, яке поневолює громадянство державою; полонофіли — в польській демократичній анархії, яка поневолює державу громадянством.

Провідна верства, через свою внутрішню слабкість не може дати українській інтелігенції досить матеріальної піддержки в порівнянні з матеріальними апетитами цієї інтелігенції. Через те вона не знаходить (за рідкими в нашій історії виїмками) ідейної та моральної піддержки з боку інтелігенції для своїх політичних змагань і тому тих змагань зреалізувати не може; в наслідок того вона відвертається від української національної ідеології, як політично безвартісної, приймає ідеології чужоземні і в зв'язку з цим відходить політично і куль-

турно від України (денаціоналізується). Так українське громадянство зостається без своєї національно-державної провідної верстви.

А «свідома» українська інтелігенція? Чи-ж не є вона дійсною виразницею українських національних стремлень? Липинський дає відповідь і на це питання. Перш за все — звідки береться «свідома», в своїй більшості демократична і революційна, інтелігенція? По знищенню власно-державницьких змагань місцевих войовників-продуцентів (козацької старшини), Україна з дійсності перетворюється в літературу. Все, що єсть на Україні активного, мужнього, бажаного не тільки словесної, але й реальної творчості, відходить від цієї літератури, денаціоналізується. До ідеї України притягаються лиш дві категорії людей. Перша — це різного гатунку «каючіся пани» («каючіся дворяне», «каючіся поповичі»), які усвідомлюють собі своє громадськи ненормальне становище на Україні і бажать спокутувати гріхи своєї верстви перед народом. Але ця гарна прикмета у каючихся панів має другий, вже негарний бік: у них розвивається страх перед оцим опоектизованим народом, що він буде мститися за їх гріхи; через те вони бажать яко мога далі відокремитись від свого, на народню помсту й загибель засудженого, клясу (деклясуються) і як найбільше уподобитись до народу, замість народ уподобити до себе.

Друга категорія людей, що притягається до ідеї України і дає кадри «свідомих Українців» виходить з самого народу. Українство для цих людей не єсть чимсь, до чого вони «додумались», як перші, а єсть просто вродженою відзнакою примітивності їхньої. Коли перші до українства з верхніх пануючих клясів опускаються, то другі від українства до верхніх пануючих клясів починають підійматись. Українську «національно-свідому» і демократичну ідеологію з посеред цієї другої категорії приймають лиш ті, що не мають сили промостити собі шляху до верхніх клясів, од яких одірвалась категорія перша. В плаксивій, романтичній і переповненій ненавистю та погордою до грішних панів ідеології, створеній «каючимися панамі», представники другої категорії знаходять потіху і оправдання для своєї злоби, заздрости й невдоволення апетитів. В результаті «свідома» інтелігенція, при нашій недержавності, добігається по прикметам завеликої чутливості, озлобленості й пасивності. Вона витворює оце «свідоме демократичне українство», в якому задихаються всі мужські, активні елементи як зверху так і знизу: зверху ці «пани», що хочуть України, але без каяття, без трусливого самоприниження, без самодеклясовання, без ренегатської ненависти до свого клясу і купування собі цієї ненависти «народньої» любові; знизу — ці, що почувають в собі досить сил і внутрішньої вартості, щоб вибитись на верх не за те тільки, що вони «з народу і говорять змалку українською мовою».

Трагедією України є те, що ця найслабша і найбільш поражена хворобою недержавності група місцевого громадянства — «свідома» українська інтелігенція — не тільки репрезентує, але ще й монополізує для себе Україну. Вихід з цього трагічного становища може знайтись лиш тоді, коли вдасться побороти анархічні та руйнуючі ідеологічні впливи тих, що серед місцевого громадянства ідею України репрезентують. Тоді лиш може повстати дійсна, реальна, державна Україна. Як же знайти цей вихід?

Основний лік, на думку Липинського, це відродження українського консерватизму, се-то зорганізованя чесних, сильновольних, поседаючих традицію та досвід влади і політично здержуючі та організуючі громадські прикмети українських людей. Липинський має на увазі таку інтелігенцію, яка відродить та зміцнить українську консервативну державницьку ідеологію буде її ширити й розвивати. Щоб організація консервативної інтелігенції могла зародитись і розвинутись, мусить бути приготовлений ґрунт для такої організації та її ідеології серед тої інтелігенції, яка вже єсть, серед її здорової частини, котра в силі себе перевиховати: виховати в собі волю, державний розум, витривалість, ідейність, здатність до дружної спільної праці — і ширити ясну державницьку ідеологію не вважаючи на страшні нападки з боку хворої більшості української інтелігенції. Липинський вірить, що це можливо і свою віру підкріплює спомином про часи козаччини, коли інтелігенція (тоді — духовенство) піддержувала в народі авторитет козаків, а козаки своїми «фундаціями» на школи та монастирі піддержували інтелігенцію і ставились уважно до формулованих нею народніх потреб; одже він вірить, що на Україні можлива перемога ідейності, волі, організованости та інтелігентности серед інтелігенції, се-то, що інтелігенція може бути вилічена. А коли інтелігенція — мозок нації — може бути вилічена, то вона зможе дати і той ідейний порив, який робить державними недержавні нації: порив, що підіймає людей мечя і продукції на діла і ділами їхніми реалізує та будує держави.

В цілому IV-та частина «Листів» — це справжній політичний трактат на тему про методи будування Української Держави, трактат глибокий по думці і блискучий по формі. Він дає основний перегляд — ревізію установлених серед українського громадянства поглядів і поняття про суспільне життя і політичну діяльність; одно за другим спростовує й одкидає Липинський хибні поняття, що закорінились серед наших людей, як наслідок нашої недержавности, наслідок ненормальних умов нашого життя і розвитку; крок за кроком розбиває він фантазії та ілюзії і натомість встановлює реальні і здорові погляди,

вказує шляхи, якими можна збудувати не утопічну, а дійсну, реальну Державу Українську. Не раз зривається з його уст терпке слово на адресу своїх земляків. Але кожне таке слово подиктоване не ненавистю та зневагою, а глибокою любов'ю до многострадальної Батьківщини і тяжким жалем до її синів, що не вмють і не здолають Батьківщини своєї врятувати. Висока, благородна ідея присвічувала авторові, коли він писав свою працю: «викликані великим болем, каже в однім місці Липинський, — від сучасного гострого приступу нашої хронічної національної недуги, оці мої „Листи“ не єсть матеріалом ані для виборчої агітації, ані потішаючою і заспокоючою лектурою для тих, що втратили віру в Україну. Вони призначені для тих, сильних своїм хотінням України, своєю вірою, волею та інтелігентністю, активних українських людей, які в момент сучасної страшною національної руйни мусять пізнати хворобу своєї нації. Пізнати — не на те, щоб безнадійно плакати, а щоб хворобу побороти і з збільшеним досвідом та умінням далі велике діло українське робити.»

Коли в «Листах» Липинський говорить про методи будівництва Української Держави теоретично, то в іншій своїй розправі, що зветься «Покликання Варягів, чи організація хліборобів?» (друкована в IV і V й книгах «Хліборобської України») він ставить питання зовсім конкретне і вказує практичні способи будівництва Української Держави. Цю розправу написав Липинський з приводу статті відомого українського діяча й патріота Б. Х. Чикаленка під заг. «Де вихід?» В цій статті (друкованій 1921 р. у віденському тижневику «Воля») Чикаленко визнає монархію за єдину, відповідаючу сучасним потребам української нації, форму державного ладу, але вважає, що українським монархом не може бути хтось з *своїх*, бо на *своєму* Україні через свою недисциплінованість не помиряться і не об'єднаються. Цим монархом мав би бути *чужий*, якийсь «Варяг» (натяк на легенду про «покликання» варяжських князів), якийсь чужоземний принц, що мав би за собою піддержку котроїсь держави і прийшов би зі своєю гвардією, з своїми «фаховцями».

Липинський вважає цю «варяжську» теорію за теорію зневіри і розпуки. Коли Україні самі не схочуть і не здолають об'єднатись і організуватись в націю, то ніякі «Варяги» того не зроблять і навіть не схочуть самі зукраїнізуватись. Нація повстає тільки тоді, коли «Варяги» самі асимілюються, зливаються з місцевими созвучними, бажаними влади елементами. Коли-ж таких елементів нема, то вони напачки: денационалізують все те активне і творче, що виділяє з себе маса, якою вони правлять при помочі «своєї гвардії», витягають з неї всі живі соки і залишають при ній тільки елементи пасивні, здектисовані,

здатні тільки до нарікання та руйнування. Без своєї власної української консервативної сили, бажаної власної національної держави, власної національної влади, свого, а не чужого монарха, сили лицарської, і разом з тим матеріально продукуючої — не тільки не засимілюються нові Варяги, але навіть і ті нові наші державно-творчі активні елементи, які виділятимуться з пасивної української маси, не удержаться при Україні, а будуть асимілюватися консервативними силами чужими. «Чужоземні королевичі» в Греції, Румунії, Болгарії могли без приниження себе, чесно і достойно стати Греками, Румунами, Болгарами тільки тому, що престол, на який вони сіли, був оточений пошаною і пієтизмом відродженої серед нації традиції національної. Але який шануючий себе «чужоземний королевич» захоче сісти при помочі української демократії на український престол гетьманський (іншого Україна по своїй минувшині не одідичила), престол, що його сама-ж ця демократія намагалась весь час осмішити, опаскудити, оплюгавити?

Аналізом нашої історичної минувшини Липинський доводить, що одинокою точкою опори для українських державницьких консервативних елементів може бути тільки відновлене наше традиційне, історичне гетьманство, — з додатком корективу сталости, себ-то з перетворенням його з гетьманства доживотнього, виборного, в *гетьманство одичне* в однім роді; до цього вже змагали наші предки за Богдана Хмельницького, Самойловича, Розумовського. «Тільки гетьманство може стати для нас органічною аркою сполучення між нашою прабабкою Руссю і бабкою Малоросією, під якою вродилась наша мати Україна, і якої вона не може виріктись, коли хоче жити на землі, а не в царстві повітряних, літературних мрій. І тільки гетьманство, об'єднавши біля себе всі здержуючі консервативні елементи, може витворити ту базу, на якій і в межах якої кожний з наших діячів і патріотів зможе проявляти свою творчу, реформаторську діяльність.»

Переходячи від теоретичної оцінки «варяжської теорії», Липинський каже що практичне примінення цієї теорії було б ще можливе, як би сучасна влада комуністична на Україні впала б катастрофічно, шляхом революції. Але як що сподіватись *еволюції* большевизму, то в цій еволюції не може бути місця для ніяких національно-державних українських змагань, в тім числі і для варяжської теорії. «Державна комуністична влада на Україні не єсть територіально українська. Її центри, її мозок, знаходяться поза межами України. На Україні влада спочиває в руках кочовничих з Україною органічно не зв'язаних елементів, які сьогодні правлять Україною, а завтра Бухарою чи якимсь приамурським краєм. Тому ця влада не має ніяких даних — поза одною мовою, потрібною їй в цілях пропаганди — приймати органічні, місцеві, національні ознаки.» В історії України комуністи-большевики

не починають нову добу, а кінчають стару. Вони єсть логічним завершенням цілого того демократичного українства, яке весь час росло і розвивалось під гаслами винищення старих панів, репрезентуючих рештки слабенької української традиції і політичної культури, яке по-вало спробу відновлення в 1918 р. гетьманської Української Держави. Большевики зуміли прекрасно використати протипанський український демократичний рух, довівши його до логічного і справедливого кінця. Комуністична Україна виросла з руїни державно-національних українських стремлінь. Сподіватись «еволюцій» комуністичної влади не можна: по самому своєму характеру ця влада не може йти на уступки громадянству, давати йому конституцію. Кому вона буде давати конституцію, коли з погляду комуністів усіх, що інакше думають, треба просто винищити, а для самих комуністів конституція не потрібна, бо вони і без неї користають з повноти абсолютистичної влади. Комуністична влада унеможливила всяку опозицію громадянства: «вона позбавила оце підлегле собі громадянство єдиної матеріальної підстави його громадської незалежності супроти держави: позбавила його приватної власности.»

З усього перегляду сучасного стану української справи Липинський приходить до висновку, що нема иншого виходу з нашої національної трагедії й нашої споконвічної руїни, як тільки ідеологічне та організаційне відродження власними силами його точки опори: *гетьманства*. Гетьманом України може бути тільки нащадок гетьманського, звязаного з нашою державно-національною традицією роду. Щоб уникнути найбільш небезпечної, в хвилину такого відродження, анархії серед самих гетьманців і боротьби між ними за «найкращих кандидатів», вони мусять об'єднатися біля роду, який вже був гетьманським і якого представник став знов Гетьманом. Бо найкращим кандидатом на Гетьмана єсть завжди той, хто має за собою найбільше дисциплінованих, найкраще організованих найбільше шануючих традицію і право, а тому найбільше вартних Гетьманців. Персоніфікація гетьманства в роді Скоропадських, який вже був і став знову родом гетьманським, дасть основи українському легітимізму й усуне головну небезпеку для українського Гетьманства: самознищення в боротьбі за «найкращих кандидатів».

В нашій огляді ми подаємо лиш сухий побіжний виклад думок Липинського. Самі вже обмежені рамці короткого й загального нариса не дають нам змоги вичерпати весь багатий зміст писань Липинського і позанотовувати його надзвичайно влучні уваги що до ріжних моментів і подій сучасного українського життя, розкидані в ріжних місцях тих його писань. Для того щоб мати справжнє поняття про глибину його

концепцій, про широту поглядів на українську справу, про блискучу аргументацію, про надзвичайно влучні уваги з приводу багатьох пекутих питань нашої сучасности, треба самому перечитати «Листи» або «Покликаня Варягів», самому простежити за ходом його думок і доказів. Як уже було нами зауважено вище, «Листи до братів-хліборобів» не знайшли собі серед фахових українських учених та політиків тої уваги, на яку вони заслуговують, — може бути тому, що вони йдуть так гостро всупереч старим шаблонним поглядам, що закорінились серед нашого суспільства. Але раніше чи пізніше, ми певні, наша громада оцінить глибину й оригінальність поглядів Липинського, і особливо ту горячу любов до рідного краю, якою вони овіяні. І те, що вони поки що так мало знайшли собі відгуку, се є. повторюємо, сумне свідощтво упадку української політичної думки й національного почуття, які ми переживаємо в теперішні тяжкі часи. В усякому разі, від часу появи «Чудацьких думок» Драгоманова українська політична думка не мала твору, який би з такою сміливістю, з таким розмахом порушував болючі питання українського національного життя, так гостро і безпощадно критикував старі пережиті погляди й хибні поняття. Та руйнуючи старе, Липинський одночасно ставить на його місце нове, відкриває перед нами нові широкі горизонти, ставить нові завдання і вказує шляхи, якими можна ті завдання розв'язати й вирішити. Його критика — не безплідне руйнування сучасного, але творче будівництво кращої будуччини.